

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

КАФЕДРА ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Серія «Навчально-методичні посібники»

**УКРАЇНСЬКИЙ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ:
ІСТОРІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ**

Навчально-методичний посібник

для здобувачів вищої освіти ступеня доктор філософії

у галузі знань – 08 «Право», спеціальність – 081 «Право»

Аспірантура Національного університету «Одеська юридична академія»

Одеса
Фенікс
2022

УДК 340.15:342(477)(073)

Є 922

Автор-укладач:

Єфремова Наталя Володимирівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри історії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID ID: 0000-0003-0497-2619

Рецензенти:

Манько Д. Г. – доктор юридичних наук, завідувач кафедри державно-правових дисциплін, факультету права та економіки Міжнародного гуманітарного університету;

Пережняк Б.А. – кандидат юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія»

*Рекомендовано до друку рішенням навчально-методичної ради
Національного університету «Одеська юридична академія»
(протокол № від 2022 р.)*

Український конституціоналізм: історія та перспективи розвитку : навч.-метод. посібник для здобувачів вищої освіти ступеня «доктор філософії» у галузі права 081 «Право» за спеціальністю «Фундаментальна юриспруденція». Аспірантура Національного університету «Одеська юридична академія» [Електронне видання] / Н. В. Єфремова. - Одеса : Фенікс, 2022. – 59 с. – Режим доступу : <https://hdl.handle.net/11300/16143>, <https://doi.org/10.32837/11300.16143>

Посібник містить навчальні матеріали, плани практичних занять зі списком літератури, пояснення щодо змісту самостійної роботи здобувачів та питання до іспиту із зазначеної дисципліни.

Навчально-методичний посібник буде в нагоді всім, хто цікавиться питаннями історії української юриспруденції.

УДК 340.15:342(477)(073)

ПЕРЕДМОВА

В сучасному державно-правовому дискурсі конституціоналізм розглядається як багатогранне явище. Як відомо, він належить до фундаментальних цінностей світової культури, а уява про нього розвивалась в різних країнах неоднаково. Слід сказати, що ідеї конституційної, тобто обмеженої монархії, набули піка своєї популярності у Європі приблизно в XVIII столітті. Своєю чергою, це підштовхувало мислителів доби Модерна до вивчення досвіду республіканських переваг античних міст-держав, стало поштовхом до народних повстань в Європі та вирішення проблем, пов'язаних з королівським деспотизмом. Отже, цілком очевидним є факт, що теоретичні витoki сучасного конституціоналізму закладалися в юридично-правових, філософських, історичних і культурологічних поглядах мислителів минулого¹.

На сучасному етапі розвитку України важливого значення набуває аналіз її конституціоналізму, особливостей процесу його формування та перспектив подальшого розвитку. Формування конституціоналізму як науково-теоретичної доктрини, ідейно-політичного руху та державно-правової практики історично пов'язано з боротьбою певної частини суспільства в державі проти абсолютизму, проти феодалських утисків та національної дискримінації. Традиційно формування конституціоналізму пов'язують з періодом переходу від феодалізму до раннього капіталізму.

Ще з XVI століття боротьба мислителів доби Ренесансу проти релігійної ідеології феодалного ладу супроводжувалась розробленням основ світської доктрини держави і права, формуванням раціоналістичних концепцій співвідношення особи і держави, розподілу влади, прав і свобод людини, зверхності права. Поступово концепції державності в узагальненій формі почали відображати ідеали політичних еліт, прагнення представників народних мас, давали відповідь на питання, чим є держава для народу, для чого вона потрібна і яким шляхом буде побудована, що, відповідно, стало важливим філософсько-теоретичним підґрунтям для створення перших конституційних держав.

Конституціоналізм як політико-правова категорія та доктринальне вчення з'явилося після виникнення політико-правових ідей конституційного характеру, перших конституцій та утвердження конституційної держави. Він нерозривно і прямо походить від конституції держави та пануючих у ній конституційних ідей². Сьогодні він обіймає теорію конституції взагалі, історію і практику конституційного розвитку тієї або іншої країни, групи країн.

---

¹ Крусян А. Р. Сучасний українській конституціоналізм : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2010. С. 9.

² Стецюк П. Основи теорії Конституції та Конституціоналізму. Львів, 2003. Ч. 1. С. 5.

Безумовно, що український конституціоналізм належить до явищ, які виникли набагато раніше, ніж сформувалися уявлення про них, але в сучасній науці існує точка зору, що в українській «правовий ґрунт» вони були перенесені виключно з чужорідної соціально-політичної та правової реальності³. У зв'язку з цим слід зазначити, що особливість зародження українського конституціоналізму ще з часів України-Гетьманщини полягала в тому, що він формувався в складних умовах зовнішньої та внутрішньої політичної боротьби, і передусім в умовах відсутності власної незалежної держави. Саме ця причина обумовила той факт, що розвиток українського конституціоналізму був міцно пов'язаний з національною боротьбою українського народу.

Вірогідно, саме ці обставини й стали підставою для твердження А. Шайо про те, що сьогодні у нас існують «...які завгодно ідеї, за винятком ідей класичного конституціоналізму»⁴. Стосовно ж захоплення у 90-х роках ХХ ст. американською моделлю конституціоналізму, без урахування власного правового буття, варто сказати, що воно теж виявилось малоефективним. Таким чином, відсутність в сучасній Україні власної моделі конституціоналізму, яка б відобразила особливості менталітету і буття її народу, стає сьогодні складною проблемою.

Слід зауважити, що наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. питання пошуку оптимальної моделі соціально-економічного і політичного розвитку для більшості країн знов стає гостро актуальним. В контексті загальносвітової економічної кризи Україна теж намагається реалізувати цілу низку важливих реформ. І тут в нагоді може стати (почасти) ретельне вивчення правових основ становлення і розвитку конституційної державності в Європі та безпосередньо на території України. Варто констатувати, що і сьогодні тема витоків українського конституціоналізму залишається одною з дискусійних у суспільстві.

---

³ Орзих М. П. Современный конституционализм: цель и средства конституционной реформы в Украине. *Юридический Вестник*. Одесса, 2001. № 3. С. 109.

⁴ Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма). М., 1999. С. 11.

1. ІНФОРМАЦІЙНИЙ ОБСЯГ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «УКРАЇНСЬКИЙ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ: ІСТОРІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ»

1.1. Анотація

Метою дисципліни «Український конституціоналізм: історія та перспективи розвитку» є концептуалізація відомостей про сукупність ідей та уявлень щодо ролі конституції у суспільстві, відповідне втілення їх у політико-правові відносини, а також про генезу конституційного права на різних історичних етапах формування держави і права України. Здобуті у процесі вивчення дисципліни знання здобувач зможе застосувати як у своїх наукових дослідженнях, так і в процесі правотворчої діяльності. Окрім задоволення пізнавальної потреби здобувачів вищої освіти, які вивчають зазначену дисципліну, важливим аспектом є формування у них духу національної свідомості. А сприяння підвищенню якості володіння історичними знаннями, своєю чергою, дозволить їм всебічно і глибоко усвідомлювати цінності незалежності Української держави та її місце в історії Європи. Разом з тим, отриманий ними аналіз значення конституціоналізму як механізму взаємодії суспільства і держави дозволять здобувачу бути більш обізнаним на практиці.

Навчальна дисципліна «Український конституціоналізм: історія та перспективи розвитку» належить до циклу спеціальних юридичних дисциплін. Її вивчення тісно пов'язано з іншими дисциплінами освітньої програми. Враховуючи, що ця дисципліна вивчається здобувачами вищої освіти ступеня «доктор філософії» у галузі «Право» 081 в аспірантурі Національного університету «Одеська юридична академія», то при її вивченні вони мають застосовувати знання, отримані із загальних, з галузевих юридичних дисциплін, а також зі спеціальних, наприклад, таких як «Витоки та джерела європейської правової традиції», «Історія та перспективи української держави» та ін.

Предметом дисципліни «Український конституціоналізм: історія та перспективи розвитку» є вивчення процесу зародження, становлення і розвитку вітчизняного конституціоналізму на різних історичних етапах формування держави і права України. Так, зокрема, дисципліна покликана сприяти набуттю системних знань з теорії та історії вітчизняного конституціоналізму, а також вивченню конституційних ідей, поглядів, конституційних проєктів, процесів розроблення і ухвалення змісту Конституцій України та інших конституційно-правових актів, а також практику їх застосування. Дисципліна покликана сприяти надбанню знань з історії правничих традицій в галузі конституційного права та української правової культури, всебічного і глибокого усвідомлення цінності незалежності Української держави. Її матеріали допоможуть здобува-

чам розширити свої уявлення про систему європейських цінностей права та про надбання української правової культури.

Призначення дисципліни «Український конституціоналізм: історія та перспективи розвитку» полягає не лише в тому, щоб задовольнити пізнавальні потреби здобувачів. Знання фактів з історії вітчизняного конституціоналізму необхідне з огляду на те, що конституціоналізм – це складне і багатогранне політико-правове, історико-соціальне та культурне явище. Він включає конституційні погляди та ідеї, конституційні нормативно-правові явища, конституційні інститути, конституційний процес, систему захисту конституційного ладу і самої конституції, систему знань у галузі конституційного права, а також правову політику та ідеологію. Володіючи матеріалами цієї дисципліни, здобувач зможе значно збагатити свою національну свідомість та розуміння цінності правових надбань минулих поколінь у сфері права. Також важливим завданням дисципліни вважається навчити здобувачів концептуалізувати історичні відомості про вітчизняну правову традицію та особливості її формування. Завдяки отриманим знанням здобувач буде здатним:

- усвідомлювати цінності громадянського суспільства та потреби його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини, громадянина в Україні;
- поширювати надбання української правової культури і всебічно, глибоко усвідомлювати цінності незалежності Української держави та краще розуміти її місце в історії Європи;
- розуміти особливості формування конституційного ладу України та ін.

У результаті вивчення дисципліни здобувач вищої освіти повинен вміти:

- виявляти особливості сучасних загально-теоретичних концепцій у сфері конституційного права;
- демонструвати інтегральне розуміння закономірностей і тенденцій розвитку філософії та теорії права, доктрин верховенства права, окремих правових галузей та інститутів у контексті їх історичного розвитку для об'єктивного розуміння цих явищ;
- бути здатним пояснювати та інтерпретувати еволюцію правової ідеї та сучасної держави зі встановленням зв'язку між сучасним станом, історичними процесами та наступними тенденціями розвитку правової системи як явища або її окремих елементів;
- розв'язувати наукові проблеми на підставі досягнень сучасної гносеології;
- пояснювати фундаментальні аспекти правової реальності, засади і завдання функціонування права як соціального явища;

- інтегрувати знання і вирішувати комплексні дослідницькі завдання, пов'язані з історико-правовими, філософськими, загальнотеоретичними та практичними аспектами функціонування держави, права в цілому, окремих його галузей та інститутів.

На підставі отриманих інформаційних матеріалів здобувач вищої освіти буде спроможний:

- ефективніше застосовувати міждисциплінарні знання та творчі здібності до формування нових наукових ідей у сфері науки держави і права;
- удосконалювати наявні історико-правові, філософсько-правові, теоретичні та практичні концепти, конструкти та теорії функціонування держави і права;
- адаптувати наукові здобутки та навички наукового обґрунтування для формування пропозицій щодо вдосконалення сфери функціонування права;
- концептуалізувати відомості про вітчизняну правову традицію і поширювати ідеї оновлення в українському праві та державі;
- демонструвати глибинне розуміння доктрини прав людини, людиномірності та людиноцентризму, правової політики та способів реалізації правових приписів у контексті історико-правового досвіду.

Згідно з навчальним планом, окрім лекційного курсу «Український конституціоналізм: історія та перспективи розвитку» проводяться практичні заняття. Їх мета – виробити у здобувачів уміння самостійно вивчати важливі питання дисципліни, формулювати й обґрунтовувати історико-теоретичні висновки та узагальнення. Готуючись до практичного заняття, здобувач вчиться обґрунтовувати і формулювати свої думки, набуває навичок публічних виступів і ведення дискусії, виявляє свої знання і наукову позицію та вчиться їх відстоювати, зміцнює впевненість у знаннях, переконаннях і свідомості.

Для підготовки до практичного заняття здобувачам пропонується тема, план практичного заняття, методичні вказівки та список рекомендованої літератури. Особливої уваги в процесі вивчення дисципліни потребують тексти проєктів та конституцій, що діяли в Україні.

Формами вивчення дисципліни «Український конституціоналізм: історія та перспективи розвитку» згідно програми є аудиторна робота (лекції, практичні заняття) та самостійна робота, що включає вивчення рекомендованої літератури, матеріалів інтернет-ресурсів, ведення конспекту, підготовку до практичних занять.

Форма поточного контролю знань – опитування.

Форма підсумкового контролю знань – залік.

1.2. Оцінювання успішності та технології викладання

Процес контролю як комплексна система діяльності у навчальному процесі ВНЗ охоплює ряд елементів: стандартизація цілей, перевірка, оцінювання, аналіз. Враховуючи надзвичайно важливе значення контрольних заходів для забезпечення якості навчання в системі історичної освіти, насамперед увага зосереджується на питаннях комплексної діагностики успішності студентів. Комплексна діагностика результатів навчальної діяльності здобувачів – це теоретично обґрунтована та практично апробована педагогічна система встановлення основних ознак, які характеризують компетентності, сформовані в процесі навчання здобувача вищої освіти ступеня «доктор філософії» у галузі права 081 «Право».

Метою комплексної діагностики знань здобувачів є: розвиток системи компетентностей майбутнього фахівця; виявлення, перевірка й оцінювання рівня здобутих знань, сформованих умінь і навичок; порівняння фактичних результатів навчально-пізнавальної діяльності із запланованими, наперед установленними стандартами; стимулювання цілеспрямованої, систематичної, інтенсивної роботи здобувачів; підвищення об'єктивності оцінювання; отримання своєчасної інформації про стан засвоєння змісту програми на всіх етапах навчання; залучення здобувача до всіх форм навчального процесу.

Проведення контролю та оцінювання знань, умінь і навичок із дисципліни «Історія української юриспруденції» передбачає наступні можливі індивідуальні засоби діагностики успішності та навчання:

- **теоретичні:** тести, ситуативні завдання, усна відповідь;
- **практичні:** робота з наочним і дидактичним матеріалом, джерелами і літературою, складання таблиць;
- **творчі:** повідомлення, реферат, доповідь, наукове есе, презентація.

Одним із важливих засобів підвищення ефективності навчального процесу є створення регулярної, активної, стимулюючої системи навчальної роботи студентів. Ця стимулююча система полягає в застосуванні різних видів контролю: поточного, модульного, підсумкового контролю знань.

Форми контролю. Контроль знань здійснюється з метою встановлення рівня засвоєння здобувачами теоретичного матеріалу та практичних навичок, передбачених навчальною програмою дисципліни, і включає такі форми:

- поточний контроль,
- підсумковий контроль.

Поточний контроль передбачає перевірку знань на практичних заняттях (обговорення, повідомлення, реферати, тести тощо) або проведення контрольних робіт за наслідками вивченого матеріалу навчальних тем.

Підсумковий контроль передбачає залік у 4-му семестрі.

Під час оцінювання враховуються наступні критерії:

- характеристики відповіді: елементарна, фрагментарна, повна, логічна, доказова, обґрунтована, творча;

- якість знань: правильність, повнота, осмисленість, глибина, системність, узагальненість;
- рівень володіння розумовими операціями: вміння аналізувати, синтезувати, порівнювати, абстрагувати, узагальнювати, робити висновки;
- досвід творчої діяльності: вміння виявляти проблеми, формулювати гіпотези, розв'язувати проблеми.

1.3. Застосування сучасних технологій викладання та навчання

Підготовка фахівців освітньо-наукового ступеня «доктор філософії» за спеціальністю 081 «Право», галузь знань 08 «Право», здійснюється шляхом ефективного поєднання традиційних методик навчання та сучасних педагогічних технологій, таких як інформаційно-комунікаційне навчання, навчання із залученням інтерактивних методик, навчання за технологію тренінгу. Найчастіше використовуються інтерактивні, проєктні технології, вітагенне навчання, засноване на актуалізації життєвого досвіду особистості та її інтелектуально-психологічного потенціалу в освітніх цілях.

Слід погодитися з О. С. Івановою, яка вважає: «Вітагенне навчання засновано на актуалізації життєвого досвіду особистості, її інтелектуально-психологічного потенціалу в освітніх цілях. Життєвий досвід – це інформація, що стала надбанням особистості, налагоджена в резервах довгострокової пам'яті, що перебуває у стані постійної готовності до актуалізації в адекватних ситуаціях. Вона являє собою сплав думок, почуттів, учинків, прожитих людиною, які являють для неї самодостатню цінність»⁵.

---

⁵ Іванова О. С. Вітагенні технології навчання у вищому технічному навчальному закладі. *Управління якістю підготовки фахівців* : матеріали Міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 2020 р.) / Одеська державна академія будівництва та архітектури. Ч. 1. Одеса, 2020. С. 87.

2. НАВЧАЛЬНИЙ ПЛАН ДИСЦИПЛІНИ

«УКРАЇНСЬКИЙ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ: ІСТОРІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ»

Третій освітньо-науковий рівень	Курс магістрату, год	Семестр	Лекції, год	Практичні заняття, год	Всього ауд. год.	Самостійна робота, год.	Всього годин	Форма контролю
Денна форма навчання	2	4	20	10	30	75	3,5 / 105	Залік
Вечірня форма навчання	2	4	20	10	30	75	3,5 / 105	Залік
Заочна форма навчання	2	4	4	4	8	97	3,5 / 105	Залік

2.1. ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ДИСЦИПЛІНИ для здобувачів денної та вечірньої форм навчання

№	Теми занять	Загальна кількість годин	Кількість лекц. год	Кількість пр. год	Кількість сам. год
1	Предмет і мета дисципліни «Український конституціоналізм: історія та перспективи розвитку» та методи їх дослідження	4	2	-	2
2	Конституціоналізм як суспільне явище, проблема його періодизації в Україні	9	2	2	5
3	Виникнення конституційно-правових ідей та явищ в Україні у другій половині XVI – початку XVIII ст.	10	2	-	8
4	Конституційна і політико-правова думка України XVIII ст.	12	2	2	8
5	Становлення українського конституціоналізму за часів Російської імперії у XIX та на початку XX ст.	10	2	-	8
6	Становлення вітчизняного конституціоналізму на західно-українських землях у другій пол. XIX – початку XX ст.	10	2	-	8
7	Розвиток вітчизняного конституціоналізму за доби Української революції 1917–1921 рр.	14	2	2	10
8	Конституційне будівництво у радянський період (1919–1991)	12	2	2	8
9	Конституційний процес в Україні у період 1996–2004 рр.	12	2	2	8
10	Проблеми реформування Конституції України на сучасному етапі	12	2	-	10
	РАЗОМ	105	20	10	75

2.2. ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ДИСЦИПЛІНИ для здобувачів заочної форми навчання

№	Теми занять	Загальна кількість годин	Кількість лекц. год	Кількість пр. год	Кількість сам. год
1	Предмет і мета дисципліни «Український конституціоналізм: історія та перспективи розвитку» та методи їх дослідження	3	-	-	3
2	Конституціоналізм як суспільне явище та проблема його періодизації	14	2	2	10
3	Виникнення конституційно-правових ідей та явищ в Україні у другій половині XVI – на початку XVIII ст.	10	-	-	10
4	Конституційна і політико-правова думка України XVIII ст.	10	-	-	10
5	Становлення українського конституціоналізму за часів Російської імперії у XIX та на початку XX ст.	10	-	-	10
6	Становлення вітчизняного конституціоналізму на західноукраїнських землях у другій половині XIX – на початку XX ст.	10	-	-	10
7	Розвиток вітчизняного конституціоналізму за доби Української революції 1917–1921 рр.	16	2	2	12
8	Конституційне будівництво у радянський період (1919–1991)	12	-	-	12
9	Конституційний процес в Україні у період з 1996 по 2004 рр.	12	-	-	12
10	Проблеми реформування Конституції України на сучасному етапі	10	-	-	10
	РАЗОМ	105	4	4	97

3. ЗМІСТ ЛЕКЦІЙНОГО КУРСУ

Лекція 1. Предмет і мета дисципліни, методи його дослідження.

Термін «конституціоналізм» та особливості його тлумачення. Предмет дисципліни «Український конституціоналізм: історія та перспективи розвитку», його завдання. Методологія дисципліни. Історіографія дисципліни та її зв'язок з іншими дисциплінами освітньої програми.

Лекція 2. Конституціоналізм як суспільне явище та проблеми його періодизації.

Конституціоналізм як багатоаспектне явище державно-правового та суспільно-політичного розвитку. Основні етапи розвитку Українського конституціоналізму: проблеми періодизації. Концепції та моделі конституціоналізму, їх характеристики. Сучасний конституціоналізм: проблеми взаємозв'язку та взаємодії держави і громадянського суспільства.

Лекція 3. Виникнення конституційно-правових ідей та явищ в Україні у другій половині XVI – на початку XVIII століття.

Зародження національних конституційно-правових ідей на українських теренах. Українська шляхта як основний носій конституційної ідеї у другій половині XVI – першій половині XVII століття. «Статут про устрій Війська Запорозького» (1648). Конституційний проєкт Й. Верещинського та конституційні ідеї П. Могили. «Пакти та конституції прав і вольностей Війська Запорозького...»: причини ухвалення та їх значення в історії становлення європейського конституціоналізму. Конституційні погляди С. Яворського.

Лекція 4. Конституційна і політико-правова думка України XVIII ст.

Філософсько-правові погляди Ф. Прокоповича, Я. Козельського і Г. Сковороди. Теорія ідеалізму свободи, рівноправності та республіканської форми правління у працях українських мислителів XVIII століття. Ухвалення Конституції Речі Посполитої: її характеристика та значення для подальшого розвитку європейського конституціоналізму.

Лекція 5. Становлення українського конституціоналізму за часів Російської імперії у XIX та на початку XX століття.

Підготовка конституційних проєктів П. Пестеля і М. Муравйова: причини та їхня характеристика. Конституційні та політико-правові ідеї Кирило-Мефодіївського товариства. Конституційний проєкт Г. Андрузького (1850) та причини активізації розвитку конституційної думки в Російській імперії у дру-

гій половині XIX ст. Видання жовтневого маніфесту 1905 року та його значення для розвитку українського конституціоналізму на початку XX століття. Основний державний закон Російської імперії 1906 року. Конституційні ідеї М. Грушевського та М. Міхновського.

Лекція 6. Становлення вітчизняного конституціоналізму на західно-українських землях у другій половині XIX – на початку XX ст.

Поява перших австрійських конституцій: причини та наслідки. Вплив буржуазно-демократичної революції в Австрії (1848) на становлення конституціоналізму в Західних регіонах України. Крайова конституція для Галичини (1850). Конституційно-правові погляди О. Терлецького, І. Франка, М. Драгоманова. Конституція Австрії 1867 року та її значення для подальшого розвитку європейського конституціоналізму.

Лекція 7. Розвиток вітчизняного конституціоналізму за доби Української революції 1917–1921 років.

Етапи конституційного процесу в Україні доби національної революції 1917–1921 років. Конституційні акти Української Центральної Ради та їхня характеристика. Конституція Української Народної Республіки (1918): її характеристика та значення в історії українського і європейського конституціоналізму. Конституційні акти, ухвалені П. Скоропадським 29 квітня 1918 року. Проекти Конституції Української Держави (1918) та УНР (1920). Конституція ЗУНР.

Лекція 8. Конституційне будівництво у радянський період (1919–1991).

Етапи конституційного процесу в радянській Україні. Конституція УСРР 1919 та 1929 років: мета їх розроблення та значення. Принцип «Військового комунізму» в конституційній практиці УСРР. Формування радянського державного права. Ухвалення Конституції УРСР (1937): її характеристика та причини внесення до неї змін у часи Другої світової війни. Конституція 1978 року – остання радянська Конституція в УРСР. Конституційна реформа 1988–1991 років. Декларація про державний суверенітет України 1990 року.

Лекція 9. Конституційний процес в Україні у період з 1996 по 2004 роки.

Підготовка концепції нової Конституції України, схваленої Верховною Радою 19 червня 1991 р., як продовження конституційної реформи в Україні. Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р., активізація конституційного процесу та ухвалення 14 лютого 1992 р. Верховною Радою України Закону «Про внесення доповнень і змін в Конституцію». Розроблення та ухвалення Конституції України 1996 року: її характеристика та значення. Конституційний процес в Україні на початку XXI століття.

Лекція 10. Проблеми реформування Конституції України на сучасному етапі

Проблеми продовження конституційної реформи в Україні на сучасному етапі. Український конституціоналізм в умовах євроінтеграції. Проблеми захисту прав людини та громадян в сучасній Україні.

4. ПЛАНИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ до вивчення дисципліни

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 1 Конституціоналізм як суспільне явище та проблема його періодизації

ПЛАН

1. Предмет дисципліни «Український конституціоналізм: історія та перспективи розвитку».
2. Конституціоналізм як політико-правова категорія.
3. Спільне і відмінне між конституцією і конституціоналізмом.
4. Історичні періоди формування європейського конституціоналізму.
5. Концепції та моделі конституціоналізму, їх характеристика.
6. Основні історичні періоди формування українського конституціоналізму.

Методичні рекомендації

У процесі підготовки до практичного заняття доцільно нагадати, що предметом дисципліни «Український конституціоналізм: історія та перспективи розвитку» є вивчення процесу зародження, становлення і розвитку вітчизняного конституціоналізму на різних історичних етапах формування держави і права України. Так, зокрема, дисципліна покликана сприяти набуттю системних знань з теорії та історії вітчизняного конституціоналізму та вивченню конституційних ідей, поглядів, конституційних проєктів, процесів розроблення, ухвалення і змісту Конституцій України та інших конституційно-правових актів, а також практики їх застосування. Дисципліна покликана сприяти надбанню знань з історії правничих традицій в галузі конституційного права, української правової культури і всебічного, глибокого усвідомлення цінності незалежності Української держави. Її матеріали допоможуть здобувачам розширити свої уявлення про систему європейських цінностей права та про надбання української правової культури.

Конституціоналізм – це одна з найбільш часто вживаних категорій у науці конституційного права, яка використовується для статусних характеристик держави та способів організації державної влади стосовно української та зарубіжної конституційно-правової практики. Як політико-правова категорія та доктринальне вчення він з'явився після виникнення політико-правових ідей конституційного характеру, перших конституцій та утвердження конституційної держави. Конституціоналізм нерозривно і прямо походить від конституції держави та пануючих у ній конституційних ідей. Вважається, що як явище сві-

тової політичної та правової культури він остаточно сформувався при переході від традиційного до індустріального суспільства⁶. Сьогодні конституціоналізм обіймає теорію конституції взагалі, історію і практику конституційного розвитку тієї або іншої країни, групи країн.

Доцільно звернути увагу на те, що питання генези українського конституціоналізму ставали предметом наукових досліджень вітчизняних і зарубіжних учених ще з XIX – початку XX ст. Серед них ми можемо згадати М. Владимирського-Буданова, М. Грушевського, І. Лисяк-Рудницького, С. Шелухіна та інших. З 90-х років минулого століття інтерес вчених щодо визначення та аналізу складових історичних основ українського конституціоналізму значно посилюється. Так, наприклад, окремі питання з названого напрямку знайшли своє висвітлення у працях М. Козюбри, М. Костицького, М. Орзіх, В. Речицького, В. Шаповала та ін.

Сьогодні прийнято вважати, що основними складовими історичних основ конституціоналізму є передумови, витoki, основні етапи, тенденції, напрями і форми, результати й досягнення становлення та розвитку українського конституціоналізму. На наш погляд, витoki українського конституціоналізму слід шукати в історії розвитку конституційно-правових доктрин, які з'являлись на українських землях Великого Князівства Литовського та першої Речі Посполитої. Процеси їхньої появи, розвитку та подальшої трансформації, як і доля української державності, ніколи не були простими. Головна проблема пов'язана з тим, що українські землі тривалий час перебували під владою різних держав, що, своєю чергою, впливало на процес формування політико-правових поглядів українців.

Отже слід погодитися з думкою професора М. П. Орзіх, який вважає, що український конституціоналізм належить до явищ, які виникли набагато раніше, ніж сформувалися уявлення про них, але в сучасній науці існує точка зору, що в українській «правовий ґрунт» вони були перенесені виключно з чужорідної соціально-політичної й правової реалії⁷. У зв'язку з цим слід зазначити, що особливість зародження українського конституціоналізму полягала в тому, що він формувався в складних умовах зовнішньої та внутрішньої політичної боротьби, і передусім в умовах відсутності власної незалежної держави.

Доцільно зауважити, що із середини XV ст. через цілу низку об'єктивних і суб'єктивних причин відбуваються помітні якісні зрушення в економічній сфері й у політичному житті ВКЛ. Удільно-князівська система управління починає розпадатися. Відбувається процес централізації влади й управління та постає питання про створення загальнодержавних законодавчих актів для всіх земель

⁶ Стецюк П. Б. Основи теорії конституції та конституціоналізму. Львів : Астролябія, 2003. Ч. 1. С. 5.

⁷ Орзіх М. Ф. Современный конституционализм: цель и средства конституционной реформы в Украине. *Юридический Вестник*. 2001. № 3. С. 109.

князівства. Водночас у ВКЛ зростає рівень загальної культури й освіти привілейованої частини населення. Поступово формуються основні поняття і терміни в литовсько-руському праві, теоретично визначаються його функції та внутрішня побудова і структура.

В XV ст. на україно-білоруських землях поступово почали поширюватися гуманістичні ідеї Ренесансу, які, безумовно, вплинули як на суспільну мораль, так і на філософію права ВКЛ та Польщі. Незважаючи на ієрархічну залежність усього населення у країнах Заходу, саме тут у середньовічну епоху почала свій розвиток ідея «свободи» особи. Своє коріння вона знайшла в понятті «свободи тіла». Адже феодали були не тільки панами, але й самі перебували у васальній залежності, їхні стосунки із сюзереном визначалися у країнах Заходу договором і звичаєвим правом, у той час як у країнах Сходу такі відносини визначалися свавіллям монарха.

Тут слід нагадати, що приблизно до XVI ст. мешканці середньовічної Європи не знали «ліберальної» вольності, тобто свободи того, що не заборонено законом. Саме у рамках розуміння вольності (відповідно, суспільного життя у цілому та права зокрема) як реалізації незабороненої поведінки ми сприймаємо світ, тому нам нелегко зрозуміти свободу у межах старогрецького розуміння, згідно з яким вольність була своєрідним «дороговказом» життя. Це важливо для дослідження, бо практики парламентаризму та конституціоналізму в спільнотах Центральної Європи витікали зі старогрецької традиції вольності.

Аналізуючи джерела права на українських землях XVI ст. слід відзначити, що середньовічна правосвідомість була тісно пов'язана зі становою приналежністю людини: не існувало загальних для всього населення законів, їх заміником слугували окремі для кожної соціальної групи норми, що визначали характер та обсяг правоздатності, тип підсудності, різновиди покарань за правопорушення тощо. Як проголошувало «Саксонське Зерцало» – один із найавторитетніших правових кодексів зрілого Середньовіччя, «ніхто не може привласнити собі іншого права, окрім того, яке йому властиве від народження»⁸.

До найважливіших пам'яток литовсько-руського права XIV–XVI століть належать передусім так звані привілеї литовсько-українських князів. «Такого роду акти, – пише Й. Якубовський, – ми зустрічаємо у всіх західноєвропейських державах у середньовічному періоді їх розвитку»⁹. Здебільшого їхнім головним змістом було надання тих чи інших виключних або пільгових прав. Такі надання на користь окремих груп населення, станів та ін. були досить характерним явищем для середньовічної Європи.

⁸ Саленко В. І. Вплив Статутів Великого князівства Литовського на розвиток правової думки в Україні. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. праць ОНЮА. Вип. 49. Одеса, 2009. С. 78.

⁹ Якубовский И. Земские привилегии Великого княжества Литовского. *Журнал Министерства Народного просвещения*. 1903, апрель. С. 239.

Нові погляди щодо перегляду концепції особистої свободи та її втілення на законодавчому рівні у ВКЛ ми бачимо саме в привілеї, виданому 6 травня 1434 р. в Троках великим князем Сигізмундом Кейстутовичем. В ньому правитель підтверджував права і вольності бояр литовських і руських, а також гарантував не карати їх інакше, як на підставі суду¹⁰. Це доповнення стало суттєвою перемогою литовсько-руської шляхти у справі обмеження судового свавілля королівських посадників на місцях і, безумовно, відобразилося в травневому привілеї 1447 р. та у судебнику Казимира IV.

Подальший процес правового забезпечення у ВКЛ таких ідей, як «свобода привілейованих верств населення» та «зверхності закону», ми бачимо у згаданому Привілеї від 2 травня 1447 р. (так званий Віленський, загально-земський привілей короля Казимира. – *Н. Є.*) У ньому, між іншим, литовсько-руській шляхті надавалося надзвичайно важливе право вільного виїзду за кордон, в чужі землі (крім ворожих земель) з метою лицарської служби або в інтересах маєткових; паннам і вдовам гарантувалось право вільно виходити чи не виходити заміж без дозволу господаря або його уповноважених на місцях; встановлювалось положення про індивідуальну відповідальність кожної особи тільки за власні злочини – «аби ні жона за мужа, ані діти за батька, ані слуга за пана не відповідали», в тому випадку, якщо вони не були співучасниками скоєння злочину, окрім справ про образу маєстату господарського¹¹.

Отже, надаючи загальну оцінку цьому привілею ми можемо сказати, що його зміст свідчить про трансформацію середньовічної філософії права і про реформування законодавства у ВКЛ в дусі започаткування певної гуманізації та справедливості в державі. Разом з тим, захищеність людини в той період відповідала її ієрархічному стану у феодалному суспільстві.

Також слід відзначити, що ідея особистої свободи отримує в українських землях XVI ст. подальшого розвитку. Так, наприклад, наприкінці XVI ст. з'явилась неординарна праця волинського шляхтича (який обрав для себе псевдонім Христофор Філалет. – *Н.Є.*) «Апокрисис», в якій було висунуто не тільки ідею обмеженої монархії, а й протест проти соціального і релігійного гноблення українського народу. Наслідуючи деякі погляди німецьких протестантів, Х. Філалет відстоював соціальні свободи, зокрема свободу совісті. Виступаючи проти релігійного гноблення українців та білорусів, він вимагав рівних прав світських людей всіх станів у розв'язанні питань церковно-суспільного життя. У цілому ж, звернення до реформаційних ідей дали змогу Христофору Філалету сформулювати ряд ранньобуржуазних ідей громадянського права. Відносини ж

¹⁰ Лащенко Р. Лекції по історії українського права. Київ : Україна, 1998. С. 200.

¹¹ Лащенко Р. Вказаний твір. С. 202.

між монархом і народом, на його думку, мають будуватися на законах і добровільній згоді¹².

Отже, характеризуючи умови зародження і розвитку конституційно-правових ідей на українських землях зазначеного періоду слід відзначити, що посилення політичних змагань шляхти відбувалося в умовах поширення езекуційного руху, основним гаслом якого стало – «Закон понад усе»¹³. В цілому ідея зверхності закону, його обов'язковості для усіх вільних підданих у державі не лише сформувалась у шляхетсько-міщанському середовищі, а й знайшла своє відображення у розумінні позитивного закону як соціальної цінності суспільства.

Так, наприклад, член третьої кодифікаційної комісії у ВКЛ Лев Сапега у вступі до III Статуту 1588 р. зазначав: «Тільки на законі і праві писаному всю безпеку і добробут держави будують. Про що великий і шляхетний грецький філософ Аристотель казав, що там панує дикий звір, де людина здійснює свою владу за своєю забаганкою, а там де зверхність має право чи закон, там Сам Бог усім править»¹⁴.

Поступово шляхта зуміла сформулювати та вести пропаганду власної політико-правової програми, яку і було реалізовано в другій половині XVI століття. Однак політичні досягнення шляхти потребували свого закріплення. Володіючи багатьма історичними прикладами, вони прагнули закріпити ці досягнення на законодавчому рівні. Отже, якщо в Англії таким документом стала Велика Хартія вольностей 1215 року, то у ВКЛ таким аналогом слід вважати Статут у його трьох редакціях – 1529, 1566 та 1588 років.

Звичайно, поняття та розуміння ідей, закладених у Статуті, змінювалося з перебігом часу. В цілому ж у цьому документі, а також в Артикулах Генриха Валуа, «*Pacta conventa*», в конституціях сеймових та в низці інших документів було відображено шлях від приборкання королівської влади до виведення цілого переліку громадянських прав станів ВКЛ. На наш погляд, цей політико-правовий і філософський наробок на території ВКЛ, Речі Посполитої, а з часом і України-Гетьманщини, слід вважати перехідною ланкою в історії вітчизняного конституціоналізму, що передував наступному періоду – писаних конституцій.

На думку українського правознавця В. М. Шаповала, «...конституціоналізм – це передусім політико-правова ідеологія, інтелектуальні узагальнення, притаманні певному етапу історичного розвитку. Водночас конституціоналізм нерідко сприймають як суспільно-політичний рух, спрямований на ре-

¹² Огородник І. В., Огородник В. В. Історія філософської думки в Україні. Курс лекцій : навч. посібник. Київ : Вища шк. ; Т-во Знання, КОО, 1999. С. 47.

¹³ Дыбковская А., Жарын М., Жарын Я. История Польши с древнейших времён до наших дней / под ред.: А. Сухени-Грабовской, Э. Цезары Круля. Варшава, 1995. С. 91.

¹⁴ Статути Великого Князівства Литовського : у 3 т. / за ред.: С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса, 2004. Том 3. Кн. 2. С. 20.

алізацію відповідних ідей. Конституціоналізм також розглядають як державне правління в широкому сенсі (управління державними справами), обмежене за змістом конституції. Таке трактування конституціоналізму має традицію: його пов'язують з досвідом обмеженої монархії XVII–XVIII століть і навіть більш давніх часів»¹⁵.

На наш погляд, у загальнотеоретичному розумінні конституціоналізм можна охарактеризувати як багатовіковий наробок людства, який не має чіткого формального визначення. Ця складна концепція та доктрина ґрунтується не стільки на законодавчих приписах, скільки на довготривалому історичному досвіді та культурно-політичній спадщині боротьби народів за обмеження як абсолютистської влади монарха, так і сваволі державної влади. З наведеного ми бачимо, що традиції конституціоналізму мають давню історію. Таким чином, конституціоналізм як філософсько-правове явище має два виміри: описовий (*descriptive*) та приписовий (*prescriptive*). В описовому сенсі, – пише професор Г. Каспер, – він переважно стосується історичної боротьби за конституційне визнання прав, свободи та привілеїв... В приписовому (в установчому. – *Авт.*) сенсі... його значення включає всі ті характеристики організації державної влади, які розглядаються як невід'ємні елементи Конституції¹⁶.

Безумовно, процес формування загальних цінностей конституціоналізму пройшов у своєму розвитку не один етап. Так, наприклад, на думку російського правознавця В. Є. Чиркіна, таких етапів є три. Перший охоплює період з появи перших писаних конституцій США, Франції та Польщі до Першої світової війни. Другий етап він пов'язує з впливом ідеології марксизму, немарксистської соціал-демократії і конституцій країн тоталітарного соціалізму, а третій – сучасний етап – пов'язаний з крахом авторитарного соціалізму в СРСР і деяких державах Європи та Азії¹⁷.

На наш погляд, витоки українського конституціоналізму слід шукати в історії розвитку конституційно-правових доктрин, які з'являлись на українських землях Великого Князівства Литовського та першої Речі Посполитої. Процеси їхньої появи, розвитку та подальшої трансформації, як і доля національної державності, ніколи не були простими. Головна проблема пов'язана з тим, що українські землі тривалий час перебували під владою різних держав, що, своєю чергою, впливало на процес формування політико-правових поглядів українців. Слід також сказати, що державність – це не тільки стан держави, а й суспільства в конкретний історичний період, якісна характеристика його елементів. Вона

¹⁵ Шаповал В. М. Становлення конституціоналізму в Україні: проблеми теорії. *Право України*. 1998. № 5. С. 26.

¹⁶ Casper G. Constitutionalism. *Encyclopedia of the American Constitution*. L. Levy and others eds. Vol. 2. New York, London : Macmillan, 1986. P. 473.

¹⁷ Чиркин В. Е. Общечеловеческие ценности, философия права и позитивное право. *Право и политика*. 2000. № 8. С. 9.

включає в себе інституції як держави, так і громадянського суспільства, яке перебуває на стадії формування.

Література:

1. Козаченко А. І. Історія розвитку конституціоналізму в Україні : навч. посібник. Полтава : Астроя, 2020. 217 с. URL: <http://pli.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/03/%D0%9A%D0%BE%D0%B7%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE-%D0%90.%D0%86.-%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F-%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BA%D1%83-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%BC%D1%83-%D0%B2-%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%961.pdf>
2. Правова доктрина України у 5-ти томах / В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов / за заг. ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2013.
3. Єфремова Н. В. Витоки українського конституціоналізму як інтеграційний фактор конституційно-правових надбань європейських держав (на прикладі Великого князівства Литовського). *Інтеграційне право в умовах глобалізаційних процесів: концептуальні та методологічні підходи* / за ред. Ю. О. Волошина. Одеса : Фенікс, 2015. С. 171–185.
4. Єфремова Н. В. До питання про аксіологічні витоки українського конституціоналізму (середина XVI ст. – 1648 р.) *Юридична наука та практика: виклики сучасних євроінтеграційних процесів* : зб. тез і доп. Міжнар. наук. конф. (PRÁVNÁ VEDA A PRAX: VÝZVY MODERNÝCH EURÓPSKYCH INTEGRAČNÝCH PROCESOV medzinárodnej vedeckej konferencie 27 –28 novembra 2015 Paneurópska vysoká škola). 2015. С. 34–37.
5. Єфремова Н. В. Історико-правові аспекти розвитку українського конституціоналізму доби Речі Посполитої (середина XVI ст. – 1648 р.). *Юридичний вісник*. 2015. № 3. С. 244–252.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 2

Конституційна і політико-правова думка України XVIII ст.

ПЛАН

1. Основні ідеї українських просвітителів XVII – початку XVIII ст., покладені в основу формування вітчизняного конституціоналізму.
2. Історичне значення конституційного проєкту Й. Верещинського.
3. Конституційні ідеї П. Могили.
4. Події, причетні до процесу зародження вітчизняного конституціоналізму.
5. Правові джерела конституційного права України-Гетьманщини другої половини XVII – початку XVIII століття.

6. «Пакти та конституції прав і вольностей Війська Запорозького...» – причини ухвалення та їх значення в історії становлення європейського конституціоналізму.
7. Конституційні погляди С. Яворського та Ф. Прокоповича.

Методичні рекомендації

Характеризуючи умови зародження і розвитку конституційно-правових ідей на Українських землях слід зауважити, що посилення політичних змагань шляхти відбувалось в умовах поширення ексекуційного руху, основним гаслом якого стало – «Закон понад усе». Так, наприклад, член третьої кодифікаційної комісії у Великому Князівстві Литовському Лев Сапега у вступі до Статуту 1588 р. зазначав: «Тільки на законі і праві писаному всю безпеку і добробут держави будують. Про що великий і шляхетний грецький філософ Арістотель казав, що там панує дикий звір, де людина здійснює свою владу за своєю забаганкою, а там де зверхність має право чи закон, там сам Бог усім править»¹⁸.

Отже, шляхта перетворилася на силу, яка була здатна протистояти магнатству, а також сформулювати та пропагандувати власну правову програму. Водночас занепадали розвиток політико-правової думки та повага до закону і юриспруденції. Парадоксально, але принцип «Анархією (тобто відсутністю уряду) Польща тримається» став одних із популярніших у шляхетсько-магнатському середовищі¹⁹.

До провідних політико-правових ідей XVI ст., які використовувались у шляхетському середовищі того часу, належали: зверхність закону в судочинстві та рівність перед ним усіх вільних громадян, ідея правової держави, виборності монарха, парламентаризму, відокремлення судової влади від виконавчої, природні права (вільної. – *Н.С.*) людини тощо.

Однак пояснення подальшої динаміки трансформації політико-правових поглядів у Речі Посполитій були б неповними без врахування соціальних, політичних та економічних особливостей. Наприкінці XVII ст. великі держави Центрально-Східної Європи, а саме – Шведське королівство, Московська держава, Річ Посполита та Османська імперія – прагнули кардинально змінити співвідношення сил на свою користь. Поміж такими сильними країнами роль автономних державних утворень, таких як Україна, Молдавія, Лівонія і навіть Кримське ханство, на перший погляд була незначною. Однак саме за владу над цими автономіями змагалися названі держави.

¹⁸ Статути Великого Князівства Литовського.: у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса, 2004. Том 3. Кн. 2. С. 20.

¹⁹ Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. М., 1980. С. 236.

Ця боротьба розгорталась на фоні політичної кризи в центральній Європі, що вилилась у боротьбу між шляхетсько-республіканськими і абсолютистсько-монархічними політичними силами та ідеями. У цьому протистоянні зусилля прихильників конституціоналізму були мало помітні²⁰. Гетьманщина у час цієї кризи була лише об'єктом політичних змагань своїх сусідів, але її еліта намагалася виробити власний державницький проєкт, не маючи єдиного погляду з цього питання.

За таких обставин ідея визволення України від усякого чужого панування ставала все-більш популярною. Скориставшись посиленням опозиційних настроїв у Гетьманщині Петро Іванович Іваненко (Петрик) звернувся 18 травня 1692 року до Війська Запорізького із закликом про «одобрания от московское власти милое отчизни своее Украйны». Імовірно він вважав, що союз з Кримом був би важливою гарантією державної самостійності України-Гетьманщини. Петрик вважав за потрібне скласти угоду з Кримським ханством, щоб з його допомогою визволити Україну з-під московської влади. Нова угода (трактат) з Кримом була укладена 26 травня 1692 року²¹ від імені «Княжства Киевского и Черниговского со [всем] Войскомъ Запорожскимъ і народом Малоросійскимъ» на засадах рівності й обопільності зобов'язань.

Трактат складався з короткого вступу й 16 пунктів. Низка пунктів присвячена політичним взаєминам обох держав, якими передбачалось створення оборонного союзу. Кримська держава зобов'язувалась захищати Україну «от поляковъ и от Москвы от [всех неприятелей] оборонять [всегда]». Зі свого боку, «княжество Малоросійское» мусило захищати Кримську державу. Ця допомога передбачалась без нагороди, окрім походів взимку. Всі непорозуміння між Україною й Кримом мали узгоджуватися мирним шляхом. Застережено було обопільне полагоджування й відшкодування претензій мешканців обох держав (п. VIII). Було встановлено порядок зносин дипломатичних (через послів та гінців, п. XIII). Певну увагу присвячено було економічним взаєминам обох держав, проголошено обопільне право вільного торгу на загальних підставах.

Отже, підтримуючи ідею оформлення державної території України у вигляді «князівства Малоросійського», Петрик фактично змінив політико-географічний вектор у виборі протекторату з Московського на Кримсько-турецький. Питання, чи відповідав цей документ національно-державним інтересам України та всього українського народу, залишається дискусійним. Влітку 1692 р. Запоріжжя приєдналося до угоди Петрика з Кримом, але незабаром з'ясувалося, що Січ відмовляється надати Петрику військову допомогу. Однак

²⁰ Кононенко В. Політико-правові витоки «Договорів та постанов» 1710 р. *Україна в Центрально-Східній Європі* : зб. наук. пр. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2006. Вип. 6. С. 300.

²¹ Текст договору, опублікований в «Ювілейному Збірнику ВУАН на пошану акад. Д. І. Багалія», Київ, 1927. С. 741–744.

на відміну від знатних товаришів, рядове запорозьке козацтво переважно підтримувало Петрика. Частково це пояснювалося змістом політичної програми Петрика – він закликав різати українську шляхту, що трималася царя, забирати у неї майно на користь бідних козаків²².

Невдача першого ж походу Петрика вирішила долю всієї справи. Народні маси, які побачили, чого варта татарська «допомога», швидко відступилися від повстанців. Однак цінність цього проєкту полягає в тому, що він на 18 років раніше за «Бендерські конституції» П. Орлика відстоював ідею створення в Україні незалежної держави, випробовуючи на практиці «право народу на опір тирану».

Тож аналізуючи політико-правові напрацювання в осередку української козацької еліти зазначеного періоду слід відзначити, що європейські вчення «тираноборців» та споріднені з ними концепції природного права, уявлення про договірний характер походження держави, корисність обмеження абсолютної влади правителя були не просто відомими в інтелектуальному середовищі України-Гетьманщини. Їх використовувала у внутрішній та зовнішній політичній боротьбі українська еліта, що, своєю чергою, сприяло накопиченню її державотворчого досвіду.

На увагу заслуговує і той факт, що на межі XVII–XVIII століть у центральноевропейському регіоні було написано проєкти суспільно-політичних устроїв і відносин з новими протекторами у Лівонії (1699) та в Угорщині (1707). Обидва документи базувалися на ідеях *pacta conventa*. Подібні ідеї та уявлення суспільно-політичного життя мали місце навіть у Московській державі.

З наведеного ми бачимо, що у гострих протистояннях між шляхетсько-республіканськими й абсолютистсько-монархічними політичними силами та ідеями у Центральній Європі кінця XVII – початку XVIII ст. посилювалася нова політична сила, яка базувалась на ідеях конституціоналізму. Проявилася вона і в Україні-Гетьманщині. У цілому ж, зміни в інтелектуальному житті українського суспільства та збіг обставин у 1709–1710 років призвели до того, що на східній периферії Європейської цивілізації з'явився такий документ, як «Пакти й конституції законів та вольностей війська Запорозького», затверджені 1710 року в Бендерах. Цей документ став перехідним від традиційних «пактів-домовленостей» між монархом та станами (у першу елітою) до конституцій нового часу.

Дослідження нормативно-правових документів Гетьманщини кінця XVII – першої чверті XVIII ст. активно почалося з другої половини XIX ст. та продовжується сьогодні. Особливе місце у цих дослідженнях посідають «Пакти й конституцій законів та вольностей війська Запорозького», виготовлені зимою

---

²² Тетерина Д. Іван Мазепа – патріот України. *Самостійна Україна*. 1999. Жовтень-листопад. С. 32.

1709–1710 років і затверджені в еміграції, у Бендерах (далі – «Бендерські конституції». – *С.Н.*). Цей правовий документ, який мав революційне значення для України, з'явився не тільки як протест проти наростаючої інкорпорації Московською державою самостійної України. Його розробляли з метою обмеження поширення абсолютизму в Гетьманщині, закріплення правового положення привілейованої верстви часів Гетьманщини – козацької старшини, а також поширення таких демократичних ідей, як право на самовизначення українського народу, здійснення влади на підставі встановлених належним чином законів, ідей парламентаризму, захисту природних прав людини, розподілу влад. На жаль «Бендерські конституції» діяли на Правобережній Україні лише до 1714 року, але вони увібрали чітко сформульовану концепцією політико-правової думки в Україні другої половини XVII–XVIII століть.

У сучасній історико-правовій науці «Бендерські конституції» (1710) не мають єдиної оцінки і потребують подальшого ретельного дослідження, особливо з питань авторства документу, його правової природи та джерельної бази. Спроба визначення правової природи «Бендерських конституцій» проводилась науковцями теж з XIX ст., але як і питання авторства, вона залишається невизначеною до кінця. Документ прийнято розглядати як наслідок компромісу двох основних українських політичних сил: гетьмана як зверхньої влади української держави, та козацької старшини як економічно і політично розвинутої впливової категорії українського населення у XVII столітті. Але слід зазначити, що останнім часом поширюється точка зору, що Конституцію Пилипа Орлика можна вважати першою європейською конституцією в сучасному її розумінні²³. Чи можна повністю погодитися з такою популярною точкою зору?

Добре відомо, що термін «конституція» використовувався ще у 1 ст. до н.е., так називались юридичні акти староримських імператорів²⁴. У юридичній термінології Речі Посполитої XVI–XVII ст. термін «constitutio» використовувався не у значенні загального закону держави, як сьогодні. Конституціями називали постанови Вального Сейму Речі Посполитої²⁵, поправи статутів Великого князівства Литовського 1566 і 1588 років, а іноді й гетьманські статті XVII–XVIII століть²⁶. У самій назві – «Пакти й конституції законів та вольностей війська Запорозького...» відчувається сукупність множини правових документів, зібраних з метою закріплення прав та обов'язків окремих сторін.

²³ Слюсаренко А., Томенко М. Історія Української Конституції. Київ : Право, 1997. С. 9.

²⁴ Кивалов С. В. К истории становления конституционализма в Украине. *Юридичний вісник*. Одеса, 1994. № 1. С. 111.

²⁵ Музиченко П. П. Історія держави і права України. У 2-х т., Т. 1. Одеса : Астропринт, 1997. С. 113.

²⁶ Українське державотворення : словник-довідник / під заг. ред. О. Мироненко. Київ : Либідь, 1997. С. 102.

З тексту документа ми бачимо, що серед загальних причин їхньої появи було бажання козацької старшини врегулювати правові відносини з новообраним гетьманом П. Орликом, а також закріпити основні напрямки політики України. Договір було укладено згідно правових українських традицій з урахуванням попереднього досвіду таких гетьманських статей, як «Переяславські статті» Ю. Хмельницького (1659), Батуринські та Московські статті І. Брюховецького (1663 і 1665), «Глухівські статті» Д. Многогрішного (1669), Конотопські та Переяславські статті І. Самойловича (1672 і 1674), Коломацькі статті І. Мазепи (1687), Решетилівські статті І. Скоропадського (1709). Усі вони визначали суспільно-політичний устрій Гетьманщини XVII–XVIII століть та порядок її васальних взаємовідносин з Московською державою. Особливістю укладення «Бендерських конституцій» (1710) слід вважати той факт, що вони уклалися виключно за вільним рішенням козацької старшини, яка вперше після Б. Хмельницького проводила вибори гетьмана самостійно, без вказівок сторонньої влади, як це було за Московського панування.

Але чи доречно вважати «Бендерські конституції» лише класичним двобічним договором між новообраним гетьманом та козацькою старшиною? З цього приводу, на нашу думку, уваги потребує той факт, що документ має фрагменти, які прямо свідчать про наявність третьої, але вже іноземної сторони. Наприклад: «Особливо ж він (гетьман. – *Є.Н.*) мусить в уклінному проханні до його Священної Королівської Величності, свого наймилостивішого володаря, опікуна, захисника і протектора наполягати, щоб його Священна Величність нікому не дозволяв не лише порушувати закони і вольності наші, але й привласнювати батьківські землі. Крім того, якби вдалося щасливо завершити війну, Ясновельможному Гетьману належить укласти з його Священною Королівською Величністю королем Швеції такий гарантований договір, щоб його Священна Величність та його нащадки, найясніші королі Швеції, користувалися титулом постійних протекторів України і надалі здійснювали у майбутньому охорону нашої батьківщини стосовно недоторканності її законів, привілеїв та кордонів»²⁷.

Крім цього, наприкінці документу ми бачимо присягу і підпис новобраного гетьмана – П. Орлика з державною печаткою, а також письмове підтвердження і підпис Карла XII, теж з державною печаткою, що фактично (за сучасними вимірами) означало підписання міжнародної угоди з боку українського уряду на вигнанні та Швеції в особі її короля.

Визначаючи правову природу «Бендерських конституцій» вважаю за необхідне навести сучасне тлумачення поняття *traites internationaux* – міжнародний договір. Так, у словнику законодавчих термінів зазначено: «Договір

²⁷ Слюсаренко А., Томенко М. Історія Української Конституції. Київ : Право, 1997. С. 35.

означає міжнародну угоду, укладену між державами в письмовій формі та врегульовану міжнародним правом, незалежно від того, міститься така угода в одному документі, у двох чи декількох, пов'язаних між собою документах, а також незалежно від його найменування»²⁸. Таке саме тлумачення подається і у Венській конвенції «Про право міжнародних договорів» (1969). У Великому енциклопедичному словнику за редакцією О. М. Прохорова міжнародним договором вважається «...згода між державами або іншими суб'єктами міжнародного права, що встановлює їхні взаємні права та обов'язки у політичних, економічних або інших відносинах»²⁹.

У дореволюційних джерелах можна знайти також умовну класифікацію міжнародних договорів згідно їх назви, де зазначений документ підпадає під характеристику «Traites» – трактат. Автори, спираючись на загальноприйнятту практику того часу, пов'язують таку класифікацію з стилістичною особливістю початку міжнародного договору, який повинен починатись у цьому випадку словами «В ім'я Святої трійці», або «В ім'я всемогутнього Бога»³⁰.

Безумовно, що за внутрішнім змістом «Бендерські конституції» можна віднести насамперед до актів конституційного характеру, які продовжили процес розвитку українського конституціоналізму, започаткованого Зборівським і Білоцерківським договорами та Глухівськими, Конотопськими і Коломацькими конституціями. Вони уперше в історії України законодавчо закріпили конституційні засади державності України, «...передбачаючи забезпечення демократичних прав людини, визнання непорушності трьох складових чинників правового суспільства, а саме – єдність і взаємодію законодавчої (виборна Генеральна Рада, що мала скликатися тричі на рік), виконавчої (гетьман, обмежений законом у своїх діях, генеральна старшина та виборні представники від кожного полку – “самодержавство гетьманського уряду неприлично”) і судової влади, підзвітної та контрольованої»³¹.

Також у документі була здійснена спроба визначити кордони України, окреслити склад Генеральної ради та її компетенцій, закріплені питання охорони приватної власності козаків, боротьби з хабарництвом та зловживаннями з боку вищих посадових осіб. Заслуговує на увагу положення «Бендерських конституцій» про неприпустимість чинити здирства, пригнічення, накладати нові

²⁸ Словник законодавчих термінів. Київ : Основа, 2000. С. 132.

²⁹ Большой энциклопедический словарь. 2-е изд. / под общ. ред. А. М. Прохорова. М.: Норинт, 1999. С. 366.

³⁰ Блокгауз Ф. А., Ефрон. Энциклопедический словарь. Ярославль : Терра, 1991. Т. 20. С. 849–850.

³¹ Долматова Н. І. Пакти й конституції законів та вольностей війська Запорозького П. Орлика в історії українського конституціоналізму. *Конституційне будівництво в Україні: теорія та практика* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. Ужгород : Закарпаття, 2000. С. 149–150.

податки українському народу незалежно від соціального положення, а також про гарантії соціального захисту козацьких вдів ы сиріт з боку державної влади.

Свій розвиток та закріплення у «Бендерських конституціях» отримала й ідея обмеження свавілля державної влади в Україні шляхом поділу на три незалежні гілки – законодавчу, виконавчу та судову, що використовувалось в Україні вперше. Ця ідея, безумовно, базувалася на знанні авторами праць Аристотеля, Марсілія Падуанського, Д. Локка, С. Оріховського про розподіл влади, а також вчень Ж. Бодена, Ж. Кальвіна, Г. Гроція, Д. Мільтона про народний суверенітет, принципів положень Великої хартії вольностей 1215 року і Біля про права 1689 року, про обмеження свавілля у податках, які стягувались з елітних класів суспільства.

Здається вірогідним і припущення щодо використання авторами «Бендерських конституцій» політико-правового досвіду Речі Посполитої як держави, де у 1573 році шляхта і магнати зуміли законним шляхом обмежити владу монарха, вживаючи при цьому доволі демократичні принципи. Одним із першим, хто висунув гіпотезу про схожість форми присяги і договору з *pacta conventa*, був академік М. П. Василенко³².

Приблизно з середини XVIII ст. на територіях Речі Посполитої почали відчуватися відлуння впливового, загальнокультурного європейського руху – Просвітництва. Він став невід’ємною складовою боротьби, яку молода буржуазія вела проти феодального ладу та його ідеології.

Його риси були сфокусовані на новій парадигмі юриспруденції – юридичному світогляді, яке базувалось на ідеях справедливості, свободи, рівності, братерства, представлених у тому чи іншому варіанті природного права, суспільного договору розподілу влади. Просвітництву належить заслуга створення теорії народного суверенітету та загального блага, парламентаризму, юридичної держави розуму, які не втратили свого значення до сьогодні.

Одною з основних тем Просвітництва стало розроблення моделі держави майбутнього. Наприклад, у Монтеस्क’є вона втілилася в проєкті розбудови вільної держави, де влада розподіляється на окремі гілки. Ця концепція стала продуктом соціально-політичних умов у Франції того часу та відобразила боротьбу за владу між монархом, аристократією та буржуазією. Метою такої держави встановлювалась гарантія безпеки громадян від свавілля з боку влади та забезпечення їхньої політичної свободи. При цьому праву відводилось місце регулятора відносин між громадянами та урядом.

Для Речі Посполитої у середині XVIII ст. такі погляди були надто революційними. Магнати і шляхта не поспішали поступатися своїми правами і визнавати за буржуазією та міщанством право голосу. Обґрунтованою для них

---

³² Василенко М. П. Конституція П. Орлика. Академічна юридична думка / під заг. ред. Ю. Шемшученка. Київ : Вид-во Ін-ту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 1998. С. 142.

лишалась ідея дотримання принципів виборної монархії. Нагадаємо, що у Франції її почав відстоювати Ж. Ж. Руссо лише з XVIII ст., наголошуючи, що виборна монархія, схвалена народом, є законною. Він називав її республіканською монархією³³.

Однак у республіці обох народів другої половини XVIII ст. ця ідея вже сприймалась як застаріла. Шляхта і більша частина народу вбачала в ній лише підстави для постійних чвар і міжусобиць між магнатськими угрупованнями, кожне з яких намагалось звести на престол свого ставленика. Це не сприяло стабілізації держави і лише ослаблювало її. Отже, наприкінці XVIII ст. там з'явилась ідея про необхідність повернення інституту спадкування престолу як гаранта стабільності верховної влади. Водночас у Польщі користувалися й іншими ідеями Руссо, які в сукупності з досвідом революційних подій у Франції підштовхували прогресивних політиків до впровадження у державі основного закону.

Бажання зафіксувати найважливіші принципи суспільного та державного устрою в законодавчих актах, які мали ознаки конституційних законів, знайшло відображення насамперед у кардинальних законах 1768 і 1775 років. Серед них головне значення отримав Урядовий закон (Конституція) 3 травня 1791 року, яка мала певні ознаки основного закону. Згідно з ним у державі встановлювалась форма правління, яка мала ознаки конституційної монархії.

У цей же період в законодавстві Речі Посполитої з'явилися норми, які відображали нові погляди, що будь-який уряд повинен здійснювати свою владу в рамках наявних законів, отримувати завдання та функції від верховного властителя – народу. На противагу старим поняттям, терміном «народ» стали визначати не тільки шляхту, а й міщан та селян.

Ці нові погляди знайшли відображення як в окремих законах, так і в Конституції Речі Посполитої від 3 травня 1791 року. Одним із новаторів цієї ідеї став Гуго Колонтай. Він визнавав загальну роль польського народу, однак фактичне панування шляхти у суспільстві розцінював як необхідне та провідне. Зміна звичної формули «народ шляхетський», на думку авторів Конституції, мала наблизити до шляхетства інші прошарки населення.

Поняття «народа-люда» стало актуальним і зрозумілим у часи повстання 1794 року і знайшло відображення в останній частині Конституції 3 травня. У розділі XI «Сила збройна народова» закріплювалось: «Народ – зобов'язаний сам себе захищати від нападів та оберігати свій спокій. Усі обивателі є оборонцями народної цілісності і свободи. Війська є ні що інше, як виокремлена з усієї загальної сили народу...»³⁴.

³³ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Львів, 2002. С. 355.

³⁴ Historia ustroju i prawa w Polsce do 1722/1795. Warszawa, 2006. Wybor zrodel S. Godek, M. Wilczek-Karczewska. S. 224.

У п'ятому розділі Конституції 1791 року частково відобразилась ідея Ж. Ж. Руссо щодо народного суверенітету: «Всяка влада в людському суспільстві походить з волі народу. ...уряд польського народу, по волі даного сейму, повинен складатись з трьох влад: законодавчої із обраних чинів, виконавчої – короля та варти, і судової з юрисдикцій».

До новацій у парламентській діяльності Речі Посполитої кінця XVIII ст. можна віднести ідею про перегляд рівня організації та працездатності сейму, яка була втілена у принципі «Сейм завжди повинен бути готовим». На підставі цього депутати, яких обирали на два роки, зберігали мандати на термін всієї каденції. Таким чином, сейм завжди можна було скликати на надзвичайну, позачергову сесію, якщо у цьому з'явиться потреба.

Характеризуючи конституційно-правові ідеї Речі Посполитої другої половини XVIII ст. необхідно звернути увагу на появу в науковому обігу Польщі терміну «незалежність». Першим його використав Станіслав Конарський. Надалі термін використовувався багатогранно, від незалежності особи до незалежності держави.

Підбиваючи підсумки слід сказати, що досвід боротьби шляхти і буржуазії Речі Посполитої за свої права та за втілення передових поглядів Просвітництва став важливим матеріалом для формування конституційно-правових ідей в Західній Європі. Особливо важливим цей досвід став для української шляхти у боротьбі з російським абсолютизмом, коли опинившись під владою теж чужої держави, вони намагались відстоювати свою державну автономію та права.

Література:

1. Козаченко А. І. Історія розвитку конституціоналізму в Україні : навч. посібник. Полтава : Астроя, 2020. 217 с. URL: <http://pli.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/03/%D0%9A%D0%BE%D0%B7%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%D0%90.%D0%86.%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8FD1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BA%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%BC%D1%83%D0%B2%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%961.pdf>
2. Правова доктрина України у 5-ти томах / В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов / за заг. ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2013.
3. Єфремова Н. В. Розвиток конституційно-правових ідей в Речі Посполитій у XVI–XVIII століттях. *Держава і право* : зб. наук. праць. Київ, 2008. Вип. 40. С. 71–79. (Серія: Юридичні і політичні науки).
4. Єфремова Н. В. Пакти й конституції законів та вольностей війська Запорозького 1710 р. та проблеми їх характеристики. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*. Львів, 2002. С. 67–70.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 3
Розвиток вітчизняного конституціоналізму
за доби Української революції 1917–1921 років

ПЛАН

1. Етапи конституційного процесу в Україні доби національної революції 1917–1921 років.
2. Конституційні акти, ухвалені Українською Центральною Радою.
3. Конституція Української Народної Республіки 1918 р.: її характеристика і значення в історії українського та європейського конституціоналізму.
4. Конституційні акти, ухвалені П. Скоропадським 29 квітня 1918 р.
5. Проекти Конституції Української Держави 1918 р.
6. Проекти Конституції УНР доби Директорії.
7. Найважливіші доктринальні положення конституційних проєктів С. Дністрянського та їх реалізація в ЗУНР.

Методичні рекомендації

У процесі підготовки до практичного заняття доцільно нагадати, що основну групу джерел дослідження конституційно-правових поглядів С. Дністрянського до початку його еміграції становлять роботи, присвячені державно-правовій проблематиці. До таких, перш за все, належать: «Реформа виборчого права в Австрії» (1906), «Проект тимчасових основних законів», «Устрій Галицької Держави» (1918), «Державно-правне становище Галичини в минулій добі» (1919), «Самозначення народів» (1919), «Статут для Галичини» (1919), «Україна і мирова конференція» (1919), «Нові проєкти українських конституцій» (1920), «Теорія конституції» (прибл. 1920), «Проект Конституції Західно-Української Народної Республіки» (1920) та інші праці.

На формування конституційно-правових поглядів С. Дністрянського вплинули різні фактори. Природно, що початковий етап їх оформлення припадає на час його навчання на юридичному факультеті Віденського університету. Доповнені в університетах Берліна та Лейпцига знання стали своєрідним фундаментом для утворення та розвитку загальноправових поглядів вченого. Визначальну роль у цьому процесі відіграло австрійське державне (конституційне) законодавство та практика його застосування в Австро-Угорщині (середина XIX – початок XX ст.). Однак не менш важливим виявився вплив на вченого політико-публіцистичної діяльності 28-го Президента США Томаса Вудро Вільсона (1856–1924) та першого Президента Чехословацької Республіки Томаша Масарика (1850–1937).

У наступні часи конституційно-правові погляди С. Дністрянського мали досить інтенсивний розвиток – вони були прямо пов'язані із загальним процесом розвитку європейського конституціоналізму та політичного життя на бать-

ківщині ученого, в умовах національно-державного пробудження українського народу першої чверті ХХ століття³⁵.

Досить вагомим фактором у процесі трансформації конституційно-правових поглядів С. Дністрянського стала його активна громадсько-політична діяльність, особливо як депутата австрійського парламенту (1907–1918). Вплив нового конституційного законодавства центрально-європейських держав та революційні події в Європі першої чверті ХХ ст. отримали своє відображення насамперед у його проєкті тимчасових основних законів «Устрій Галицької Держави» (1918).

Доцільно зазначити, що період між 1918–1923 роками в історії наукової діяльності С. Дністрянського може бути названий часом конституційно-правових досліджень національно-державницького характеру. Він припадає на своєрідний пік конституційно-правових досліджень, коли його численні наукові статті та оригінальні проєкти конституційно-правових актів були скеровані на певну наукову аргументацію процесу реалізації українським народом свого невід’ємного права на політичне самовизначення, а з іншого боку – на забезпечення цивілізованого процесу перетворення Західної України на національну конституційну державу.

Конституційний проєкт С. Дністрянського «Устрій Галицької держави» є авторським рукописом, викладений українською мовою і містить вказівку на безпосереднє авторство академіка С. Дністрянського на першій сторінці – «Проєкт тимчасових основних законів, виготовлених у Віденському парламенті С. Дністрянським 1918 р. для покликання в життя Галицької Держави». Отже, сумнівів щодо авторства цього документа не виникає³⁶. У хронологічній ретроспективі проєкт, ймовірно, було підготовлено у жовтні 1918 року. У контексті архітектоніки він складається з двох розділів: 1-й під назвою «Основні закони» та 2-й – «Народний устрій»; вони поділяються на артикули та параграфи³⁷. У першому розділі автор викладає такі загальні правоположення: про державну територію, єдність українських етнографічних земель; про те, що саме український народ на своїй території здійснює державну владу; забезпечення прав національних меншин і надання їм (особливо польському, єврейському та німецькому народам) права «народної самоуправи»; про основні права і свободи громадян Галицької Держави, серед яких зазначалось право на користування рідною мовою, свободу преси, таємницю листування, свободу віросповідання, на-

³⁵ Савчак А. В. Конституційно-правові погляди Станіслава Дністрянського : автореф. ... дис. канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2009. 7 с.

³⁶ ЦДАВО України. Ф. 4465 Документи і матеріали українських емігрантських установ, організацій та різних осіб (колекція) 1901–1948 рр. Оп. 1. Спр. 474 Статті та реферати С. Дністрянського про проєкти конституції Західно-Української Народної Республіки. Рукописи. 1918–1919 рр. Арк. 80–88.

³⁷ Стецюк П. Станіслав Дністрянський як конституціоналіст. Львів : Видав. центр Львів. ун-ту ім. І. Франка, 1999. С. 155.

уки і думки, вільний вибір місця проживання, право на організацію товариств (арт. 3); про розвиток правової держави – «усі горожани є рівні супроти права. Нема ніяких привілеїв місця, походження, родини, стану особи» (арт. 4). Також зазначалось, що український народ «переймає правління Галицькою Державою на основі права на самовизначення народів» (арт. 5). Встановлений устрій мав зберігатися «аж до постанови нового устрою через Народний Соїм, вибраний по загальному, рівному, безпосередньому та таємному виборчому праву».

Другий розділ складався з трьох частин під назвами: «Народна Рада», «Старійшина Народної Ради» та «Народна Управа». Він містив загальну характеристику інституціоналізації та внутрішньої (статутної) організації органів державної влади й управління.

У § 1 першої частини зазначалось: «На чолі Галицької Держави стоїть Народна Рада, вибрана на Народному Зборі дня 19 жовтня 1918 р. (як відомо, 18–19 жовтня 1918 р. у Львові на спільному засіданні було обрано Українську Національну Раду. – *Н.Є.*). До Народної Ради належать усі парламентарні й сеймові послы української народності з Галичини та Буковини з вибраними представниками українських народних стороництв».

Народній Раді належало виконання законотворчої влади в державі (§ 4). У першій частині також передбачалось негайно виготовити законопроекти нового виборчого права до Народного Сейму на засадах рівного, таємного і безпосереднього права голосування з пропорційним заступництвом для національних меншин, а також розробити основний проєкт земельної реформи (§ 5).

У проєкті зазначалось, що цей документ є тимчасовим та діє до «...постанови нового устрою через Народний Соїм, обраний по загальному, рівному, безпосередньому та тайному виборчому праву». На жаль, подальша доля цього проєкту невідома, про нього не згадує ані сам автор у своїх працях, ані його оточення.

18 жовтня 1918 року С. Дністрянський як депутат австрійського парламенту брав участь у засіданні української Конституанти у Львові. Точно не відомо, чи брав він безпосередню участь у розробленні Тимчасового Основного Закону про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії, проте аналіз положень конституційного проєкту Галицької Держави С. Дністрянського, положень Резолюції УН Ради у Львові від 18 жовтня та Тимчасового Основного Закону ЗУНР дає підстави зробити декілька припущень. По-перше, проєкт конституції С. Дністрянського «Устрій Галицької Держави» повністю відповідає основним положенням Резолюції Конституанти від 18 жовтня 1918 року. По-друге, цей проєкт розроблений досить ґрунтовно, тому більшість положень, викладених у ньому, згодом у тій чи іншій формі знайшли застосування на практиці. У проєкті «Устрій Галицької Держави», і в Конституції ЗУНР (1920) учений відобразив своє бачення поняття системи державної влади. Під цим поняттям він розумів «систему правового ладу в

новітній державі», а лад у державі, на його думку, «мусить стояти на правних основах. На те вона видає закони»³⁸.

Демократична держава, на думку С. Дністрянського, повинна стояти на загалі своїх громадян. Цей загал є не тільки суб'єктом права, але й творцем права. Народ є як загал усіх громадян сувереном держави, який виконує свою суверенність або через заступників, або безпосередньо на народних зборах.

У своїх працях термін «правова держава» С. Дністрянський застосовує нечасто. Однак саме право вчений проголошує провідним принципом модерної держави. На його думку, права людини і громадянина, з одного боку, та права народу – з іншого, мають лежати в основі правового ладу сучасної держави. Науковець визначав особисті, політичні й економічні права та свободи. Незаперечним завоюванням передової політико-правової думки він вважав право народів (націй) на самовизначення.

Погляд С. Дністрянського на структуру та функціонування системи державної влади однозначно позиціонує його як апологета демократії. В його працях подано механізми прямої демократії (вибори, референдум) і представницької (парламент, місцеві представницькі органи). Причому вибори, за С. Дністрянським, повинні відбуватися відповідно до базових демократичних принципів: загального, рівного, прямого, безпосереднього виборчого права при таємному голосуванні. Він зазначав, що тенденцією розвитку демократичного процесу в модерних державах є максимальне залучення громадян до участі у здійсненні влади, рух у напрямі «безпосередньої участі самого народу в правлінні державою»³⁹.

За проектом, громади діставали повну місцеву автономію. Скасовувалось право обмеження людини у праві на полювання та рибну ловлю на своїх чи публічних водоймах. Демократія (народовладдя) розглядається вченим як обов'язкова умова існування конституційної держави. В його уявленні демократія є суспільним самоврядуванням, яке здійснюють рівноправні громадяни через безпосередню участь в обговоренні й вирішенні громадських справ шляхом вільного вибору (голосування). Вчений чітко виділяє дві форми демократії (пряму і представницьку) як обов'язкові складові системи демократичного устрою держави і пропонує у механізм функціонування демократії як такої вносити не лише загально визнані на той час її прояви (вибори, референдуми, парламент, місцеві представницькі органи), але й дещо незвичні, як то – спеціальний загальнонаціональний виборний орган з внесення змін до конституції та фахові (створені за професійною ознакою) ради – Народні Комори.

Аналізуючи наукову спадщину С. Дністрянського, ми доходимо беззаперечного висновку, що учений зробив вагомий внесок у розвиток конституцій-

³⁸ Дністрянський С. Нова держава. Український скиталець. Відень, Прага, Львів : Друкарня Адрія, 1923. 29 с.

³⁹ Дністрянський С. Вказаний твір. С. 28.

ного права України та Європи. А його твердження, що «Кожна конституція держави повинна мати в основі три опори, які в єдності повинні закласти для неї належний фундамент... складовими цього умовного фундаменту основного закону повинні виступати історична, політична та юридична основи»⁴⁰, не втратили своєї актуальності. Вчений був глибоко переконаний: тільки той основний закон держави, що тісно пов'язаний з ментальністю народу, має майбутнє і може стати регулятором найважливіших суспільних відносин⁴¹.

Серед питань цієї теми практичного заняття важливе місце посідає питання щодо підготовки проєктів Конституції УНР у 1920 році. Отже, з цього приводу ми вважаємо, що обов'язковим предметом таких досліджень при аналізі еволюції вітчизняного революційного конституціоналізму у 1917–1920 роках має бути «Проект Конституції (Основних державних законів) УНР», розроблений професором-правознавцем О. Ейхельманом.

2 липня 1920 року наказом глави Директорії О. Ейхельман був призначений членом комісії, яка готувала проєкти законів «Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР», а 30 серпня – членом комісії з розроблення проєкту Конституції УНР під керівництвом А. Ніковського⁴².

Порівняльний аналіз проєкту О. Ейхельмана з проєктами С. Барана та проєктом урядової комісії свідчить, що на відміну від останніх двох, які передбачали унітарний устрій Української держави, проєкт О. Ейхельмана виходив з двох принципових положень – суверенітету народу та федеративно-державного устрою України⁴³. Можливо, що для тимчасової Конституції проєкт О. Ейхельмана був надто великий – 15 розділів з обсягом 342 параграфи. Вірогідно, це пояснюється тим, що автор намагався створити найповніший проєкт державно-правового устрою України.

Одними з провідних ідей у проєкті О. Ейхельмана стали такі ідеї, як: «держава для народу», «народ – початок фундаменту держави», «рівність усіх громадян перед законом», а також принципи справедливості, федералізму та республіканізму, але при цьому він фактично відійшов від своїх попередніх наукових впевнень (колись він був впевненим прихильником монархічної форми правління у державі та німецької школи конституційного права. – Н.Є.).

Отже наслідуючи ідеї М. Драгоманова, О. Ейхельман обстоював федеративну форму державного устрою із застереженням значних повноважень не для федеральної влади, а для федеральних земель і самоврядних одиниць. Також, у проєкті автор прагнув визначити чіткі конституційні межі діяльності парламен-

⁴⁰ Дністрянський С. Нові проєкти української конституції. *Воля*. Відень, 1920. Т. 6. Ч. 5. С. 235.

⁴¹ Там само. С. 233–235.

⁴² Українське державотворення. Невитребуваний потенціал : словник-довідник / за ред. О. Мироненко. Київ : Либідь, 1997. 390 с.

⁴³ Погорілко В. Ф. Конституційне право України. Київ, 1999. С. 111.

ту, зорганізувати виконавчу владу і її функціонування на підставі строгої законності і на засадах судової відповідальності та верховенства права в державі, а також забезпечити органам державного управління самостійність і незалежність од «примх партійних та начальства». Все це ставить за мету – забезпечити необхідний авторитет усіх органів виконавчої влади. Саме авторитет, тобто цілком усвідомлене прагнення започаткувати виконавчу владу, засновану передусім на авторитеті, а не на силі, примусовості і покаранні.

Слід зазначити, що ідея авторитетної влади була досить популярною в Україні першої чверті ХХ ст., і це не випадково. Згідно з розділом «Загальні основи» встановлювалось наступне: (§ 1) «В У.Н.Р. єсть демократично-республіканський державний устрій. В ній об'єднані лише землі з українською людністю в територіальних межах, які фактично встановлювалися. § 2. Державні справи в У.Н.Р., що належать до загальнодержавної організації цілої Республіки, складають її Федерально-Державний устрій. Інші державні справи в У.Н.Р. творять Земсько-Державні організації окремих Земель, що складають У.Н.Р. § 3. Федерально-Державна організація У.Н.Р. охороняє зовнішню безпеку цілої Республіки і виконує державні функції, що вимагають спільного співробітництва всіх Земель і спільних для всіх Земель порядків. Окремі землі, що складають У.Н.Р., у всьому іншому порядкують державними справами кожна на своїй території самостійно. § 4. Для охорони зовнішньої безпеки і для участі в “союзі народів” (лізі націй) У.Н.Р. має військову організацію, котра підлягає об'єднаним державним установам У.Н.Р. Представництво всієї держави У.Н.Р. в зносинах з чужоземними державами належить до об'єднаних державних установ У.Н.Р... § 5. Окремішність поодиноких Земель і кордони їх території можуть змінюватися лише по згоді між собою заінтересованих Земель. Кожна Земля сама для себе ухвалює власну конституцію, котра повинна цілком відповідати тим зв'язкам, що лучать її як нероздільного члена об'єднаної держави У.Н.Р. на підставі цього Основного Державного Закону»⁴⁴.

В цілому у проекті робився наголос, що члени обох палат Парламенту мають рівні права «в виконанні своїх функцій як члени Палат Парламенту, що до права ініціативи у всіх законодавчих справах і т.п., особистих прав так званого Парламентського імунітету, а також в справі одержання винагороди як членів Палати і т. п.» (§ 80).

Щодо характеристики судової системи в УНР, то вона мала будуватися згідно судової реформи 1864 року Російської імперії. Тобто основу системи склали мирові суди, з'їзди мирових суддів, окружні суди і судові палати окремих земель, які діяли за принципом повної незалежності від інших гілок влади. Вищим органом судової влади в УНР мав бути Федерально-Державний Суд. Згід-

---

⁴⁴ Ейхельман О. Проект Конституції основних державних законів УНР. Київ; Тарнів : Тризуб, 1921. 96 с.

но проєкту, цей орган складався з членів, які обирались на об'єднаному зібранні палат Парламенту довічно (§ 189). Порядок ведення справ і зміни у ньому в Федерально-Державному Суді встановлював сам Суд (§ 195).

Фактично О. Ейхельман, як і С. Баран, намагався запобігти можливості узурпації державної влади однією особою, що набувало особливої актуальності під час диктатури С. Петлюри в УНР. Тому мабуть головним досягненням О. Ейхельмана, на нашу думку, стало суттєве обмеження влади глави держави, закріплене у проєкті. Так, згідно § 12 Федерально-Державна Установча влада народу є «найвища (зверхня) державна влада в У.Н.Р. Вона не суперечить своєю діяльністю гарантованим цим Основним Законом державним правам окремих Земель, що творять У.Н.Р». Ця форма влади належала народу УНР, користуватися якою міг кожний громадянин УНР, не маючий судимості, дієздатний, 25-річного віку «у всіх належних випадках» (§ 14).

Верховним органом виконавчої системи, за проєктом, була директоріальна влада, заснована на колегіальній основі. Автор зазначає: «Для конструювання найвищого органу Виконавчої Влади Федерально-Державної організації, з практичних міркувань часу, прийняли ми в цьому проєкті за основну форму – форму Президіяльну. Така форма в існуючих республіках, як простих так і федеральних, домінує вже півтора століть. Таке поширене явище має свої історичні пояснення і реальне коріння. З іншого боку, як вищу форму, що логічно, строго послідовна з погляду демократично-державного принципу, а також не порушує вимог державної стійкості та стильності, все ж прийшлося би визнати форму Директоріальну. Прикладом останньої незмінно являється Швейцарська Союзна (Федеральна) Рада...»⁴⁵.

Функції федерально-державного голови виконувала Федерально-державна Управа з трьох членів – «Тріумвірат». Їх обирали по одному від Федерально-Земельної Палати, Федерально-Державної Ради та Федерально-Державного Суду строком на 6 років, але щоб кожні 2 роки один із членів Управи переобирався. Глава Управи обирався зі складу самої Управи. У проєкті «Федерально-Державний Голова» визначався вищим органом виконавчої влади «у всьому цивільному і військовому Управлінні Федерально-Державної Організації Республіки».

Визначався в проєкті і статус громадян УНР, їхні особисті права й обов'язки, які відповідали головним демократичним вимогам того часу (розд. XV, § 293–342). Але незрозумілим залишається відношення між встановленим суверенітетом народу України та окремими розділами щодо прав громадян УНР. Так у § 318 проєкту зазначалось, що про службу Божу, яка правиться не українською мовою, треба було повідомити поліцію за три доби. Усі промови на мітингах та зібраннях потрібно було вести також тільки українською мовою;

---

⁴⁵ Ейхельман О. Вказаний твір.

якщо ніхто з чиновників не володіє мовою мітингуючих, то мітинг заборонявся (§ 319). Така регламентація фактично скасовує встановлене в проєкті право вільно висловлювати свої думки, свободу сумління віри та заборону цензури, ліквідувало рівноправ'я громадян.

Отже, хоча проєкт Основного Закону О. Ейхельмана є недосконалим з юридичного боку, але саме в ньому ми бачимо розвиток в Україні ідеї утворення конституційної юстиції. Тут слід нагадати, що автор у цьому питанні був палким прихильником концепції «австрійської» моделі конституційного контролю Ганса Кельзена – видатного австрійського юриста, професора Віденського університету (1919–1929), і спирався також на напрацювання таких українських учених, як М. Драгоманов, М. Лазаревський, І. Петрунkevич. На відміну від «американської» моделі, органи конституційного контролю виокремлюються Г. Кельвіном і О. Ейхельманом в окремий інститут правосуддя, при цьому конституційне правосуддя, на їхню думку, має здійснюватися не судами загальної юрисдикції, а спеціальним органом, якому надається роль «негативного законодавця», для контролю за конституційністю законів. Призначення цього органу пов'язувалося з необхідністю утворення у державі особливого ступеня захисту для Конституції та всіх інших норм, що породжені нею.

Аналізуючи проєкт О. Ейхельмана неможливо не звернути увагу на проблему «конституційності рішень конституційних судів». Федерально-Державний голова власним рішенням, обидві палати Парламенту (більшістю у дві третини голосів складу тої чи іншої палати) або Рада міністрів (постановою, яка прийнята двома третинами її членів) мали право розпочати справу про порушення Конституції УНР з боку Федерально-Державного суду, для чого мало скликатись з'єднане зібрання палат і членів Ради міністрів під проводом голови держави для вирішення питання про зміни в Конституції шляхом всенародного референдуму.

Також надзвичайно передовим у розвитку теорії конституції як у Г. Кельзена, так і в О. Ейхельмана ми бачимо втілення ідеї щодо необхідності тлумачення конституції у більш широкому розумінні, оскільки вона містить не лише правила щодо організації та розподілу державної влади і процедури створення законодавчої бази, але й перелік основних прав і свобод людини. Враховуючи це вони зазначали, що конституцію неможливо звужувати до поняття зводу основних процедурних правил. Її слід розуміти як ядро всього матеріального права у державі.

Проєкт О. Ейхельмана був відкинутий комісією А. Ніковського. Проте чимало зі сформульованих ним положень використовувались Всеукраїнською національною радою при доопрацюванні «Основного державного закону УНР», а також у чинних законах «Про тимчасове верховне управління і порядок законодавства в УНР» та «Про Державну народну раду УНР». Будучи недосконалим з юридичної точки зору, він залишається яскравою пам'яткою української полі-

тико-правової думки, також корисною для розуміння процесу розвитку конституційного права в Україні у першій чверті ХХ століття.

Література:

1. Козаченко А. І. Історія розвитку конституціоналізму в Україні : навч. посібник. Полтава : Астроя, 2020. 217 с. URL: <http://pli.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/03/%D0%9A%D0%BE%D0%B7%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%D0%90.%D0%86.%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8FD1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BA%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%BC%D1%83%D0%B2-%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%961.pdf>
2. Правова доктрина України у 5-ти томах / В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов / за заг. ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2013.
3. Єфремова Н. В. Конституційно-правові погляди С. Дністрянського та їх відображення в проекті тимчасових основних законів «Устрій Галицької Держави». *Тенденції і перспективи розвитку інститутів права та держави* : зб. матеріалів Міжнарод. юрид. наук.-практ. конф. «Актуальна юриспруденція», м. Київ, 19.04.2018 р. та матеріалів I Всеукр. наук. читань, присвячених пам'яті ак. С. Дністрянського, «Західноукраїнська Народна Республіка – п'ємонт українського державотворення» (до 100-річчя ЗУНР) юр. ф-ту Тернопільського нац. економіч. ун-ту, Тернопіль, 13–14.04.2018 р. Київ-Тернопіль : Економічна думка, 2018. С. 198–201. URL: http://www.legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1827%3A120418-17&catid=215%3A7-0418 &Itemid=265&lang=ru
4. Єфремова Н. В. Проект конституції Української народної Республіки Отто Ейхельмана (1920 р.). *Наукові праці ОНЮА*. Одеса, 2004. Том 3. С. 208–219.
5. Єфремова Н. В. Нові погляди щодо оцінки проектів Конституції Української Держави доби П. Скоропадського. *Революції в Україні у ХХ–ХХІ століттях: співзвуччя епох* : матер. I Міжнарод. наук. конф. Одеса, 2005. С. 74–76.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 4

Конституційне будівництво у радянський період (1919–1991)

ПЛАН

1. Конституція УСРР 1919 року.
2. Конституція УСРР 1929 року.
3. Конституція УРСР 1937 року.
4. Конституція УРСР 1978 року.
5. Квазіконституціоналізм радянського періоду.
6. Конституційні реформи в Україні у 1988–1991 роках.
7. Декларація про державний суверенітет України 1990 року.

Методичні рекомендації

У процесі підготовки до практичного заняття доцільно нагадати, що в радянський період існування української державності було ухвалено чотири Конституції (1919, 1929, 1937 і 1978). Аналізуючи їх, українські дослідники часто зазначають, що «...ці документи під кутом зору вимог теорії конституціоналізму можна вважати конституціями досить умовно, вони були скоріше квазіконституціями. Така оцінка конституцій радянського типу пов'язана з тим, що вони: по-перше, встановлювали неналежним чином організовану (радянську) модель влади, яка заперечувала принцип поділу влади та незалежне правосуддя; по-друге, конституції України радянського періоду мали повністю відтворювати структуру та положення Конституції СРСР, важливе місце серед яких посідали ідеологічні настанови щодо суспільного ладу, диктатури пролетаріату, завдань комуністичного будівництва тощо; по-третє, радянські конституції регулювали відносини людини і держави на засадах колективістської (класової) концепції прав людини без належного врахування міжнародних норм у галузі прав людини та надійного гарантування прав та свобод людини і громадянина»⁴⁶.

Одним із перших документів, ухвалених більшовиками в УСРР із дотриманням принципів політики «воєнного комунізму», стала Конституція УСРР. Її було прийнято поспіхом **10 березня 1919 року**, але остаточне затвердження відбулося на засіданні ВУЦВК 14 березня 1919 року⁴⁷. Перша Конституція УСРР, як і Конституція РСФРР, ґрунтувалась на марксистсько-ленінському вченні про соціалістичну революцію та диктатуру пролетаріату, тому цей основний закон був скоріше політичним, аніж правовим документом. Його домінуючою рисою стала декларативність, характерна і для наступних радянських конституцій. Визначення Республіки Рад як державної форми диктатури пролетаріату було, власне, проголошенням цієї держави як класової організації.

Основний закон був здебільшого політичним, ніж правовим актом, – він проголосив УСРР класовою державою. Національна державність була відсунута Конституцією на задній план. Показово, що офіційний проєкт і остаточна редакція Конституції були написані російською мовою і в цьому вигляді включені до «Собрания узаконений й распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины», яке до 1920 року виходило російською мовою⁴⁸. Переклади Конституції українською мовою містили суттєві прогалини і неточності.

---

⁴⁶ Завгородній В.А. Конспект лекцій з дисципліни Конституційне право. Дніпро. 2016. С. 36.
URL: <https://dduvs.in.ua/files/student/lectures/>

⁴⁷ Історія української конституції. А. Слюсаренко, М. Томенко. Київ : Право, 1997. С. 175–181.

⁴⁸ Там само. С. 173.

Характерним для Конституції УСРР 1919 року було поєднання утопічних елементів, які без будь-якого перехідного періоду наближали майбутнє до тогочасного становища, з положеннями, які фактично продовжували порядки та інституції, властиві лише короткому періоду у розвитку держави – диктатурі пролетаріату. Відповідно до партійної доктрини, після «переходу від буржуазного ладу до соціалізму» ця диктатура зникне, а слідом за нею, після остаточного оформлення комуністичного ладу, «зникне і держава, уступивши місце вільним формам життя, збудованого на основах організації загальної праці на загальну користь і братерську солідарність». З іншої сторони, Конституція проголошувала, що влада, закріплена за робітничим класом, здійснюватиме свої завдання «шляхом систематичного придушення всіх контрреволюційних намірів з боку заможних класів». Ці останні положення мали набагато практичніше значення, ніж перші, суто декларативні.

Конституція містила 35 статей і складалася з трьох основних частин:

1) основні положення; 2) конструкція Радянської влади: а) організація Центральної влади; б) організація Радянської влади на місцях; 3) Декларація прав і обов'язків трудящого і експлуатованого народу України; 4) про герб і прапор УСРР. В оригінальному тексті Конституції ст. 33 була пропущена. УСРР вслід за РСФРР проголошувалась республікою рад. Характерно, що тривалий час ці органи навіть в офіційних документах УСРР називалися за російським зразком «Советами» або «Совітами». Слово «рада» увійшло в офіційні документи лише з 1920 року.

Виборчі права належали робітникам і службовцям, зайнятим у промисловості, торгівлі, сільському господарстві та інших галузях народного господарства, трудящим селянам і козакам-хліборобам, включно з тими із них, хто втратив працездатність; їх мали також всі військовослужбовці Червоної армії. Виборчих прав позбавлялися всі, хто використовував найману працю для одержання прибутку, а також особи, які жили з відсотків з капіталу або мали інші джерела нетрудового зиску. Виборчих прав не мали приватні крамарі та посередники. Обирати не могли також ченці і духовенство усіх релігійних культів та церков. Це право було відібрано й у службовців та агентів колишньої поліції й жандармерії. З числа виборців виключалися також ті, хто був визнаний божевільним та позбавлений виборчих прав судом. Тобто права на участь в утворенні органів влади, що здійснювалася над загалом, а отже й над ними, були відібрані у значних верств і груп населення.

Найбільше мандатів у Радах рішенням ВУВЦК і РНК надавалось військовослужбовцям, які вважалися найбільш надійним опертям і знаряддям влади. За кількістю приділених у Радах місць фабрично-заводські робітники мали забезпечену перевагу над селянами, хоча селянська маса значно переважала серед населення та виборців. Певні квоти встановлювалися для представників трудової інтелігенції.

У Конституції УСРР 1919 року, як і в Конституції РСФРР, у першому розділі «Основні положення» визначалися провідні завдання диктатури пролетаріату – здійснення переходу від буржуазного ладу до соціалізму шляхом проведення революційних перетворень і придушення контрреволюційних намірів з боку заможних класів. УСРР проголошувалася державою «трудящих і експлуатованих мас пролетаріату та найбіднішого селянства». Влада трудящих здійснювалася Радами робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

Конституція УСРР 1919 року встановила, що центральними органами радянської влади є Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад, Рада Народних Комісарів УСРР. Відповідно до ленінської доктрини вони мали поєднувати вищу виконавчу, законодавчу, судову і контрольну владу. Ці органи мали розглядати і розв'язувати всі основні питання загальнодержавного значення, їм належало право визначати та змінювати кордони республіки, спрямовувати міжнародні стосунки і зв'язки, проголошувати війну і укладати мир, визначати засади організації збройних сил і керувати внутрішньою політикою країни, творити цивільне, кримінальне і процесуальне законодавство, встановлювати засади будівництва соціалістичної економіки, контролювати державні витрати і прибутки, зрештою всіляко поширювати свою компетенцію за рахунок інших питань державного життя, які вони вважатимуть за потрібне віднести до свого відання. Водночас розподіл прав і обов'язків поміж самими цими органами щодо розв'язання усіх цих справ не був чітко визначений. Отже, поділу на гілки влади фактично не існувало, і навіть Раднаркому було надано право видавати закони.

Всеукраїнський з'їзд Рад, який проголошувався найвищою владою в УСРР, закріпив право ухвалювати, змінювати і доповнювати Конституцію, вирішувати питання війни і миру, але за певних обставин він міг це робити поміж з'їздами ВУЦВК.

Згідно Конституції 1919 року органом вищої виконавчої влади визнавався **Раднарком УСРР**, відповідальний перед з'їздом Рад та ВУЦВК. Але будучи одночасно однією зі складових частин вищої влади республіки, він міг приймати до свого розгляду всі питання стосовно законодавства і управління УСРР, а також питання, доручені йому ВУЦВК. До системи, очолюваної РНК, входили наркомати: закордонних справ, військових справ (за відсутності в УСРР власних збройних сил), внутрішніх справ, юстиції, фінансів, пропаганди, народної освіти, земельних справ, шляхів сполучення харчових справ, Рада народного господарства та Верховний соціалістичний контроль. Особлива роль у цій системі належала Всеукраїнській надзвичайній комісії, спадкоємцем якої стало Головне політичне управління.

Починаючи з травня 1919 року в законодавчій діяльності стала брати участь і **Президія ВУЦВК**. На початку 1920 року ВУЦВК перейшов до сесійного

порядку роботи. Між сесіями ВУЦВК його функції стала виконувати Президія. Вона керувала сесіями, готувала для них матеріали, насамперед проекти декретів, здійснювала нагляд за виконанням постанов ВУЦВК, інструктувала державні органи як у центрі, так і на місцях. Між сесіями ВУЦВК Президія мала право затверджувати постанови Раднаркому УСРР і припиняти їх дію, переносити питання на найближчу сесію ВУЦВК. Президія також розглядала клопотання про помилування та вирішувала інші питання в порядку управління. Завідування окремими галузями управління покладалося на наркомати.

Конституція визначила також структуру, компетенцію та порядок утворення **місцевих органів влади**. Місцевими органами радянської влади були: а) Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (міські та сільські), а також обрані ними виконавчі комітети (виконкоми); б) з'їзди Рад (губернські, повітові і волосні), а також обрані ними виконавчі комітети (виконкоми). Головою ВУЦВК було обрано Г. Петровського. До складу Раднаркому увійшли більшовики А. Бубнов, К. Ворошилов, Ф. Сергєєв, В. Аверін, В. Затонський, Е. Квірінг, М. Скрипник, О. Шпіхтер та ін.⁴⁹

ЦК КП(б)У і уряд УСРР після ухвалення Конституції вжили заходів щодо повсюдного переходу влади на території України до Рад. У всіх ланках державного апарату створювалися комуністичні осередки, які очолювали процес радянського будівництва. Досить активно відбувалося інтегрування більшовицької партії у владні структури. Виборам до Рад передували зміни в адміністративно-територіальному поділі.

1 червня 1919 року ВЦВК РСФРР видав декрет «Про об'єднання соціалістичних республік – Росії, України, Литви, Латвії, Білорусі – для боротьби зі світовим імперіалізмом» у сфері: 1) військової організації та військового командування; 2) народного господарства; 3) залізничного управління і господарства; 4) фінансової справи; 5) комісаріатів праці Радянських соціалістичних республік⁵⁰. Більшість сучасних науковців вважають його абсолютно неправомірним актом⁵¹. Л. Троцький, розуміючи це і беручи на себе командування українськими радянськими військами, посилався на угоду між ЦВК Росії та ВУЦВК, хоча такої угоди ніколи не існувало. Знову ж таки, Х. Раковського змусили по партійній лінії від імені ВУЦВК оголосити про визнання декрету ЦВК Росії від 1 червня 1919 року. Але на заваді об'єднанню став наступ денікінських військ. Наприкінці літа 1919 року радянські війська під тиском пере-

⁴⁹ Тищик Б. Й., Бойко І. Й. Історія держави і права України: акад. курс : підручник. Київ : Ін Юре, 2015. С. 512.

⁵⁰ Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр. У 3 т. Київ : Політвидав, 1968. Т. 2: Розгром буржуазно-куркульської Директорії. Вигнання інтервентів Антанти. С. 286.

⁵¹ Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України : підручник. Київ : Ін Юре, 2007. С. 378.; Васильєв В. Політичне керівництво УСРР та СРСР: динаміка відносин центр – субцентр влади (1917–1938) : монографія. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1914. С. 78–79.

важаючих сил армій УНР (з Правобережжя) та Денікіна (з півдня) змушені були залишити територію України. За наказом Раднаркому Росії в середині серпня припинили свою діяльність в Україні ВУЦВК і Раднарком УСРР.

Конституція УРСР 1937 року побудована відповідно до Конституції СРСР 1936 року. Вона складається із 13 розділів і 146 статей. Розділ I – «Суспільний лад», повторював зміст першого розділу Конституції СРСР 1936 р.: проголошував УРСР соціалістичною державою робітників і селян, закріплював радянську політичну систему, за якою влада належала радам депутатів трудящих, та соціалістичну планову систему господарства, соціалістичну (державну і колгоспно-кооперативну) власність на засоби праці. У ст. 2 Конституції УРСР 1937 року, що носила відверто ідеологічний характер, зазначалося: «політичну основу УРСР становлять ради депутатів трудящих, що вирости і зміцніли внаслідок повалення влади поміщиків і капіталістів, завоювання диктатури пролетаріату, визволення українського народу від національного гніту царату та російської імперіалістичної буржуазії і розгрому націоналістичної контрреволюції»⁵².

Розділ IX Конституції УРСР 1937 року закріпив основні принципи судової системи та прокуратури. Здійснення правосуддя покладалося на Найвищий суд УРСР, Найвищий суд Молдавської АРСР, обласні суди, суди адміністративних округів, народні суди, а також спеціальні суди СРСР. Усіх суддів, окрім народних, обирали відповідні ради терміном на 5 років. Народних суддів обирали громадяни у районах на основі загального, прямого і рівного виборчого права при таємному голосуванні терміном на 3 роки. Конституція декларувала незалежність суддів, підлеглість їх виключно закону, відкритість розгляду справ, право обвинуваченого на захист, використання рідної мови, участь у судовому процесі народних засідателів⁵³.

Конституція УРСР 1937 року запровадила принципово нову виборчу систему. Стаття 133 задекларувала демократичну систему виборів, яка спиралася на принципи загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні⁵⁴. Запровадження такої виборчої системи більшовицька партія пояснювала перемогою соціалізму в СРСР. Проте на практиці декларована демократична система виборів не діяла. Правом висувати кандидатів у депутати могла скористатися лише КПБУ, вибори носили безальтернативний характер

Фактично ж судова і правоохоронна система була повністю підконтрольна партійному апарату, була складовою частиною тоталітарного режиму і виконувала репресивну функцію. Встановлені Конституцією УРСР 1937 р. демократичні принципи судочинства носили декларативний характер. Судовий процес мав ознаки інквізиційного типу процесу. Конституція СРСР 1936 р. і Конституція УРСР 1937 р. були прийняті у псевдодемократичний спосіб. Конституція

⁵² Історія української конституції. Слюсаренко А., Томенко М. Київ : Право, 1997. С. 208.

⁵³ Там само. С. 227–229.

⁵⁴ Там само. С. 232–233.

УРСР 1937 р. побудована таким чином, що сама її структура засвідчувала абсолютизацію держави. Із 13 розділів Конституції правам і свободам громадян було присвячено один із останніх розділів – десятий. Всебічний розвиток особи за Конституцією розглядався не як мета будівництва соціалізму, а як засіб досягнення цієї мети. Конституція УРСР 1937 року містила низку демократичних положень, які носили декларативний характер, не мали нічого спільного із фактично наявним в СРСР тоталітарним режимом. Згідно ст. 146 Конституції УРСР 1937 року зміни до Конституції УРСР здійснюються за рішенням Верховної Ради УРСР, що ухвалюються більшістю (не менше 2/3) голосів⁵⁵. Здебільшого зміни до Конституції УРСР вносилися у зв'язку зі змінами до Конституції СРСР 1936 року. Внесення змін до Конституції рекомендувало або попередньо схвалювало Політбюро ЦК ВКПб. Загалом за 40 років до Конституції УРСР 1937 року було внесено близько 50 змін і доповнень.

Період незалежності України характеризується модерним періодом конституційного розвитку, що отримав назву новітнього. Сучасний конституційний розвиток нашої держави пов'язується з ухваленням Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., де утверджувалося здійснення українським народом його невід'ємного права на самовизначення та проголошувалися нові принципи організації публічної влади і правового статусу людини й громадянина. У цьому процесі можна виділити чотири основні етапи. Перший етап сучасного конституційного процесу в Україні охоплює період від 16 липня 1990 до 26 жовтня 1993 (розпочалася робота з підготування проекту нової Конституції України). 24 жовтня 1990 року Верховна Рада Української РСР утворила Конституційну комісію (Комісію з розроблення нової Конституції Української РСР).

Література:

1. Козаченко А. І. Історія розвитку конституціоналізму в Україні : навч. посібник. Полтава : Астроя, 2020. 217 с. URL: <http://pli.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/03/%D0%9A%D0%BE%D0%B7%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%D0%90.%D0%86.%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8FD1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BA%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%BC%D1%83%D0%B2-%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%961.pdf>
2. Правова доктрина України у 5-ти томах / В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов / за заг. ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2013.
3. Кононенко В. В., Пилипенко Т. І. Конституційне будівництво в Україні на етапі утвердження комуністичного тоталітарного режиму (1919–1937 рр.) *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2021. Том 1. № 93. Розділ І. Загальнотеоретичні проблеми держави і права. С. 34–42.

⁵⁵ Там само. С. 235.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 5

Конституційний процес в Україні у 1996–2004 роки

ПЛАН

1. Акт про незалежність України 1991 р. та його значення для розвитку вітчизняного конституціоналізму.
2. Основні положення концепції Конституції України 1991 року.
3. Основні положення проекту Конституції України 1992 року.
4. Основні положення конституційної угоди між Президентом і Верховною Радою 1995 р. та її значення для ухвалення Конституції України 1996 року.
5. Значення Конституції України 1996 р. для розвитку вітчизняного конституціоналізму.
6. Причини та суть конституційної реформи 2004 року.
7. Обставини, які гальмували процес формування сучасного конституціоналізму в Україні.

Методичні рекомендації

У процесі підготовки до практичного заняття доцільно нагадати, що за умов проведення демократичних реформ в СРСР з'явилася ідея укладення нової Конституції України. Але у час, коли КПРС зберігала за собою повноту державної влади на території СРСР, реальних можливостей для цього не існувало. Радянські республіки могли вносити лише такі зміни до власних Конституцій, які не суперечили Конституції СРСР. Помітною подією в державно-правовому житті УРСР стало ухвалення Верховною Радою 27 жовтня 1989 року Закону «Про зміни і доповнення Конституції УРСР». У преамбулі цього Закону зазначалося, що зміни до Конституції УРСР вносяться з метою розвитку демократії, самоврядування народу, удосконалення виборчої системи, діяльності рад народних депутатів, органів правосуддя. Внесення змін до Конституції УРСР 1989 року повністю спиралося на зміни, внесені до союзної Конституції у 1988 році.

Стаття 73 Конституції УРСР редакції 1989 р. закріпила статус державної за українською мовою, чого раніше не передбачала жодна інша радянська Конституція; вважалося, що держава забезпечуватиме всебічний розвиток і функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя⁵⁶.

Глава 10 Конституції УРСР нової редакції «Виборча система» повторювала основні положення виборчої системи за Конституцією СРСР. Передбачена

---

⁵⁶ Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. Київ : Вид-во політ. літ-ри України, 1989. С. 33.

Конституцією демократизація виборчої системи забезпечувала перехід до реальної, а не формально проголошеної альтернативності висування кандидатів у депутати.

Ухвалення Закону від 27 жовтня 1989 р. означало зрушення у напрямку розвитку представницької демократії в Україні. Це було пов'язано насамперед з демократизацією виборчої системи. Істотних змін зазнав розділ 12 Конституції УРСР, що регламентував організацію і діяльність Верховної Ради. Кількісний склад депутатів Верховної Ради УРСР зменшено з 650 до 450 осіб⁵⁷. Чіткіше була визначена компетенція Верховної Ради та Президії ВР: ст. 97 Конституції УРСР редакції 1989 р. містила 33 пункти переліку повноважень Верховної Ради, а ст. 106 – 17 пунктів повноважень Президії ВР⁵⁸.

Значно розширювалися повноваження Голови Верховної Ради, який набував статусу найвищої посадової особи УРСР і представляв її у міжнародних відносинах. У ст. 172 Конституції УРСР редакції 1989 р. передбачалось функціонування Комітету конституційного нагляду УРСР, який обирався Верховною Радою терміном на 10 років. Проте Комітет конституційного нагляду фактично став квазісудовим органом, повністю залежним від Верховної Ради, яка його формувала⁵⁹.

Суттєвих змін зазнав розділ 18 Конституції УРСР «Суд і арбітраж». Змінювався, зокрема, порядок обрання народних суддів районних народних судів⁶⁰. У березні 1990 р. відбулися перші демократичні вибори до Верховної Ради УРСР та до місцевих рад народних депутатів. Вибори відбувалися за умов гласності, внаслідок чого суспільство одержало інформацію про злочини тоталітарного режиму. Для України особливе значення мала викривальна інформація щодо злочинної політики КПРС, що спричинила Чорнобильську катастрофу та приховування її справжніх наслідків від народу.

12 червня 1990 р. Верховна Рада Російської Федерації з ініціативи Бориса Єльцина ухвалила Декларацію про державний суверенітет, після чого українські парламентарі 28 червня 1990 р. почали розгляд питання про державний суверенітет України. Остаточний текст Декларації про державний суверенітет України був ухвалений поіменним голосуванням 360 депутатів 16 липня 1990 року.

У день прийняття Декларації Верховна Рада УРСР ухвалила постанову: «Вважати день 16 липня Днем проголошення незалежності України і щорічно відзначати його як державне загальнонародне свято». Декларацію про державний суверенітет України було ухвалено за підтримки національно свідомої частини українського суспільства. Вона стала відображенням прагнення українсь-

---

⁵⁷ Там само. С. 36.

⁵⁸ Там само. С. 38–39.

⁵⁹ Там само. С. 43.

⁶⁰ Там само. С. 55–57.

кого народу до свободи, справедливості, демократії та незалежності. Декларація була сприйнята українською громадськістю як проголошення незалежності України. Підтримка народом Декларації про державний суверенітет України стала вагомим фактором, що засвідчував початок формування сучасного вітчизняного конституціоналізму⁶¹.

Декларація про державний суверенітет України складається із преамбули і 10 розділів: 1) Самовизначення української нації; 2) Народовладдя; 3) Державна влада; 4) Громадянство Української РСР; 5) Територіальне верховенство; 6) Економічна самостійність; 7) Екологічна безпека; 8) Культурний розвиток; 9) Зовнішня і внутрішня безпека; 10) Міжнародні відносини⁶².

У преамбулі документу обґрунтовано необхідність укладення цього документу: воля народу, прагнення формувати демократичне суспільство, забезпечення прав і свобод людини, забезпечення повноцінного політичного, економічного, соціального і духовного розвитку українського народу, утвердження суверенітету України. Державний суверенітет України визначався в Декларації як верховенство, самостійність, повнота й неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах. Від імені українського народу могла виступати лише Верховна Рада України. Жодна політична партія, громадська організація чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу України⁶³.

8 червня 1995 р. між Президентом і Верховною Радою було укладено Конституційний договір про організацію державної влади та місцевого самоврядування на період до прийняття нової Конституції України⁶⁴. Договір встановлював основні положення майбутньої Конституції України і складався з 8 розділів і 61 статті. В розділі 1 «Загальні положення» визначалися основні засади майбутньої Конституції. Розділ 2 присвячено статусу Верховної Ради та статусу народного депутата. Розділ 3 визначав статус Президента як глави держави і глави виконавчої влади. Розділ 4 закріплював правове становище уряду – Кабінету Міністрів. Розділ 5 присвячено судоустрою, 6 розділ – прокуратурі. Розділ 7 визначав органи місцевої державної адміністрації, відносив до них місцеві органи виконавчої влади і органи місцевого самоврядування⁶⁵. Конституційний договір визначав строки ухвалення нової Конституції України – до 8 червня 1996 р., і не виключав можливості винесення проєкту Основного закону на всеукраїнський референдум.

⁶¹ Головатий С. Верховенство права. Кн. 3. Верховенство права: український досвід. Київ : Фенікс, 2006. Кн. 3. С. 1326.

⁶² Історія української Конституції. С. 285–289.

⁶³ Там само. С. 286.

⁶⁴ Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1995. № 18. Ст. 133.

⁶⁵ Там само.

Після підписання Конституційного договору почався процес реалізації закладених у ньому положень. З метою прискорення процесу вивчення і узагальнення альтернативних проектів нової Конституції 19 червня 1995 р. Конституційна комісія сформувала робочу групу для підготовки проекту Конституції. До її складу увійшли визначні українські юристи: В. Авер'янов, Ф. Бурчак, А. Заєць, М. Козюбра, В. Копейчиков, А. Корнєєв, П. Мартиненко, В. Погорілко, М. Пухтинський, В. Шаповал⁶⁶. 11 березня 1996 р. підготовлений проект схвалила Конституційна комісія, а 20 березня його внесли на розгляд Верховної Ради. 28 червня 1996 р. після 24 годин роботи Верховна Рада України ухвалила і проголосила чинною Конституцію України. 12 липня 1996 року Конституцію України урочисто підписали Президент і Голова Верховної Ради.

Конституція України 1996 року складається із преамбули, 15 розділів і 161 статті. Її ухвалення стало можливим завдяки компромісу пропрезидентських і парламентських сил. Спираючись на неї, Україна розпочала будувати правову державу, в якій забезпечується обмеження державної влади для захисту інтересів громадян та їх об'єднань. Таким чином, після проголошення незалежності України у 1991 році було ухвалено низку конституційних актів і конституційних проектів, напрацьовано значний досвід конституційного процесу, що зрештою завершилося ухваленням Конституції України 1996 року. Конституційний процес мав суперечливий характер. Він спирався на національну державно-правову традицію та теорію і практику європейського конституціоналізму. Напрацьований конституційний досвід у подальшому зіграв вагомий роль у становленні національної державності на принципах європейської конституційної теорії та практики.

Література:

1. Козаченко А. І. Історія розвитку конституціоналізму в Україні : навч. посібник. Полтава : Астрія, 2020. 217 с. URL: <http://pli.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/03/%D0%9A%D0%BE%D0%B7%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%D0%90.%D0%86.%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8FD1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BA%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%BC%D1%83%D0%B2-%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%961.pdf>
2. Історія української Конституції / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. Київ : Право, 1997. 464 с.
3. Правова доктрина України у 5-ти томах / В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов / за заг. ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2013.

⁶⁶ Антологія конституційного процесу в сучасній Україні / автор-уклад. В. Мусіяка ; Центр Разумкова. Київ : Заповіт, 2017. С. 23. URL: <http://www.razumkov.org.ua>

5. САМОСТІЙНА РОБОТА ЗДОБУВАЧІВ ДО ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ

5.1. Загальні напрямки самостійної роботи здобувачів

До самостійної роботи здобувачів щодо вивчення дисципліни «Український конституціоналізм: історія та перспективи розвитку» протягом семестру включаються:

1. Обов'язкове знайомство з науковою літературою згідно із зазначеними у програмі темами.
2. Внесення до конспекту розгорнутого плану відповіді на поставлені питання до кожного практичного заняття згідно програми курсу.
3. Обов'язкове конспектування матеріалів за темами, винесеними на самостійний розгляд здобувачів, згідно тематичного плану дисципліни.
4. Ознайомлення з відповідними нормативно-правовими матеріалами.
5. Консультації з викладачем протягом семестру.
6. Пошукова робота з інтернет-ресурсами.
7. Підготовка до заліку.

5.2. Методичні рекомендації до виконання здобувачами самостійної роботи до вивчення дисципліни

Самостійна робота здобувача є обов'язковим і важливим елементом навчального процесу у вищому навчальному закладі. Її зміст і форми мають типову, але не універсальну структуру для вивчення різних дисциплін. Це передусім пов'язано зі специфікою навчальної дисципліни, її обсягом, складністю, метою та низкою інших факторів. Враховуючи той факт, що «Український конституціоналізм: історія та перспективи розвитку» є, по-перше, правовою наукою, бо вивчає конституційне право у процесі його розвитку, а по-друге – історичною наукою, оскільки вивчає правові явища в їхньому історичному розвитку, слід зазначити, що більша частина самостійної роботи здобувача передбачає його ознайомлення зі спеціальною літературою. Обсяг такого різновиду роботи складає 20–25 годин. Традиційно, здобувач знайомиться з рекомендованою в робочій програмі дисципліни літературою, яку він отримує в бібліотеці чи бере з інтернет-ресурсів.

Прочитані матеріали здобувач акумулює у власному конспекті у вигляді коментарів і нотаток до кожного пункту плану практичного заняття та до окремих тем, винесених у робочій програмі на самостійне ознайомлення. Такий різновид роботи слід здійснювати з використанням навчально-методичного посібника до курсу, де студент може ознайомитись як з тематичним планом курсу, так і з лекційними матеріалами.

Представлений навчально-методичний посібник покликаний надати допомогу здобувачу органічно поєднувати лекційну форму навчання з систематичною роботою над підручниками, посібниками, збірниками документів, науковою літературою, довідковою літературою.

5.3. Самостійна робота здобувачів в інформаційній мережі Інтернет

Одним із актуальних завдань при вивченні дисципліни «Український конституціоналізм: історія та перспективи розвитку» є формування у здобувачів здатності удосконалювати і розвивати практичні уміння щодо оволодіння новими інформаційними технологіями і за їх допомогою самостійно здобувати необхідні знання.

Налагодити ефективну самостійну роботу здобувачів з використанням інноваційних технічних засобів дозволяє, зокрема, Інтернет, який сприяє:

- стимулюванню пізнавальної діяльності здобувачів,
- успішному засвоєнню ними програм навчальних дисциплін,
- розширенню інформаційного простору,
- виробленню навичок користування сучасними інноваційними розробками.

Можна практикувати наступні форми самостійної роботи за допомогою інформаційних технологій:

- **пошук інформації в мережі** – користування базами даних, інформаційно-пошуковими та інформаційно-довідковими системами, автоматизованими бібліотечними системами, електронними журналами тощо (перелік електронних бібліотек див. у розділі «Інформаційні ресурси»);
- **організація діалогу в мережі** – використання електронної пошти (за її допомогою можна, наприклад, влаштовувати віртуальні дискусії), користування графічними редакторами синхронних і відстрокованих телеконференцій, користування платформою ZOOM для проведення консультацій та ін.;
- **створення тематичних вебсторінок** – використання html-редакторів і графічних редакторів.

Основними формами індивідуальної роботи здобувачів у рамках навчального курсу є написання есе з можливою підготовкою індивідуального (групового) науково-дослідного проекту (ІНДЗ).

Пошук практичної реалізації принципу ефективного поєднання аудиторного та індивідуального навчання здобувачів зумовлює використання *індивідуальних навчально-дослідних завдань* (ІНДЗ) як одного з важливих видів позааудиторної самостійної навчальної, навчально-дослідної роботи здобувача. Їх виконання покликано актуалізувати важливість самостійного вивчення матеріа-

лу, систематизації, поглиблення, узагальнення, закріплення та практичного застосування знань, розвитку навичок самостійної роботи.

За змістом ІНДЗ є завершеною теоретичною або практичною роботою в рамках навчальної програми дисципліни «Історія української юриспруденції», яка виконується на основі знань, умінь і навичок, здобутих у процесі аудиторних занять, та охоплює певну кількість тем або весь зміст навчального курсу. ІНДЗ містить елемент пошукової, частково науково-дослідної роботи і є чинником залучення здобувача до науково-дослідницької діяльності, яка може бути продовжена через виконання кваліфікаційної роботи тощо.

Варіантами навчально-дослідних проєктів з «Історії української юриспруденції» можуть бути: електронна презентація, електронний урок (підручник), відеокліп (фільм), макет вебсторінки (сайта), сценарій фільму або рольової гри, соціологічне опитування, макет номера газети (журналу), в т. ч. електронних, фото-есе (альбом) тощо. Як правило, його присвячують одній темі або проблемі курсу, маючи на меті самостійне поглиблене пізнання, використання отриманих знань для професійних або суспільних потреб. Робота над ним потребує пізнавальних, аналітичних, творчих здібностей, а також спеціальних навичок (робота з комп'ютером, аудіо- та відеоапаратурою, опрацювання статистичних даних тощо). Групове виконання пов'язано з чітким розподілом і кооперацією функцій учасників. Критеріями оцінювання науково-дослідного проєкту є оригінальність ідеї, самостійність її розроблення, змістовність, наукова обґрунтованість, практична цінність тощо.

5.4. Завдання для самостійної роботи здобувача до вивчення дисципліни

ТЕМА 1. Предмет і мета дисципліни «Український конституціоналізм: історія та перспективи розвитку» та методи їх дослідження.

1. Ознайомитися зі спеціальною науково-методичною літературою.
2. Виписати до конспекту відповіді на наступні питання:
  - а) предмет і періодизація дисципліни;
  - б) поняттєво-термінологічний апарат історико-правового дослідження об'єктів дисципліни;
  - в) історіографія дисципліни;
  - г) завдання дисципліни та її зв'язок з іншими дисциплінами освітньої програми.

ТЕМА 2. Конституціоналізм як суспільне явище та проблема його періодизації в Україні.

1. Ознайомитися зі спеціальною науково-методичною літературою.
2. Виписати до конспекту відповіді на питання плану.
3. Ознайомитися з літературою до теми.

ТЕМА 3. Виникнення конституційно-правових ідей та явищ в Україні у другій половині XVI – на початку XVIII століття.

1. Ознайомитися зі спеціальною науково-методичною літературою.
2. Виписати до конспекту відповіді на наступні питання:
  - а) джерела права Великого князівства Литовського у XV – першій половині XVI ст.;
  - б) вплив Римського права на розвиток права на українських землях Литви та Польщі.
3. Ознайомитися з літературою до теми.

ТЕМА 4. Конституційна і політико-правова думка України XVIII століття.

1. Ознайомитися зі спеціальною науково-методичною літературою.
2. Виписати до конспекту відповіді на питання плану.
3. Ознайомитися з літературою до теми.

ТЕМА 5. Становлення українського конституціоналізму за часів Російської імперії у XIX та на початку XX століття.

1. Ознайомитися зі спеціальною науково-методичною літературою.
2. Виписати до конспекту відповіді на наступні питання:
  - а) розвиток конституційних ідей в Російській імперії другої половини XIX століття;
  - б) основний закон Російської імперії 1906 року.
3. Ознайомитися з літературою до теми.

ТЕМА 6. Становлення вітчизняного конституціоналізму на західноукраїнських землях у другій половині XIX – на початку XX століття.

1. Ознайомитися зі спеціальною науково-методичною літературою.
2. Виписати до конспекту відповіді на наступні питання:
  - а) Конституція Австрії 1867 року: її зміст та значення;
  - б) ідея «Сполучених штатів Європи» в Австро-Угорській імперії.
3. Ознайомитися з літературою до теми.

ТЕМА 7. Розвиток вітчизняного конституціоналізму за доби Української революції 1917–1921 років.

1. Ознайомитися зі спеціальною науково-методичною літературою.
2. Виписати до конспекту відповіді на питання плану практичного заняття:
  - а) політико-правові погляди М. Грушевського та конституційне питання в Російській імперії;
  - б) політико-правові погляди С. Дністрянського та їх відображення в проекті тимчасових основних законів «Устрій Галицької Держави».
3. Ознайомитися з літературою до теми.

ТЕМА 8. Конституційне будівництво у радянський період (1919–1991).

1. Ознайомитися зі спеціальною науково-методичною літературою.
2. Виписати до конспекту відповіді на питання плану.
3. Ознайомитися з літературою до теми.

ТЕМА 9. Конституційний процес в Україні у період з 1996 по 2004 роки.

1. Ознайомитися зі спеціальною науково-методичною літературою.
2. Виписати до конспекту відповіді на питання плану.
3. Ознайомитися з літературою до теми.

ТЕМА 10. Проблеми реформування Конституції України на сучасному етапі.

1. Ознайомитися зі спеціальною науково-методичною літературою.
2. Виписати до конспекту відповіді на наступні питання:
  - а) сучасний європейський конституціоналізм та його особливості;
  - б) права людини в умовах карантинних обмежень у контексті обмежень конституційних прав громадян.
3. Ознайомитися з літературою до теми.

6. СПИСОК ОСНОВНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДО ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ

1. Антологія української юридичної думки : в 10 т. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; упор.: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко [та ін.]. Київ : Юрид. книга, 2002.
2. Введение в украинское право. 2-е изд. / отв. ред.: С. В. Кивалов, Ю. Н. Оборотов. Одесса : Юридична література, 2009. 665 с.
3. Історія української конституції. А. Слюсаренко, М. Томенко. Київ : Право, 1993. 464 с.
4. Козаченко А. І. Історія розвитку конституціоналізму в Україні : навч. посібник. Полтава : Астроя, 2020. 217 с. URL: <http://pli.nlu.edu.ua>.
5. Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 560 с.
6. Основи теорії конституції та конституціоналізму : посіб. для студ. / П. Б. Стецюк. Львів : Астролябія, 2003. 232 с.
7. Правова доктрина України : у 5 т. / В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов ; за заг. ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2013.
8. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / В. С. Бігун, І. Й. Бойко, Т. І. Бондарук [та ін.] ; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького ; Міжнародна асоціація істориків права. Київ : Наукова думка, 2014. 503 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/11193>
9. Сучасний конституціоналізм : монографія / В. М. Шаповал ; Юридична фірма «Салком» ; наук.-аналіт. центр. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 560 с.
10. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. / гол. редкол., наук. ред. Т. Гунчак. Київ : Дніпро, 2001.
11. Юридична енциклопедія / ред. Ю. С. Шемшученко [та ін.] ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004.

СПИСОК ДОДАТКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Азаркин Н. М. Всеобщая история юриспруденции : курс лекций. М.: Юридическая литература, 2003. 608 с.
2. Аннерс Эрик. История европейского права / пер. со швед. Р. Л. Валинского ; отв. ред. В. Н. Шенаев ; редкол.: В. М. Кудров, В. Г. Машлыкин. М.: Наука, 1994. 397 с.
3. Єфремова Н. В. Витоки українського конституціоналізму як інтеграційний фактор конституційно-правових надбань європейських держав (на прикладі Великого князівства Литовського). *Інтеграційне право в умовах глобалізації них процесів: концептуальні та методологічні підходи* / за ред. Ю. О. Волошина. Одеса : Фенікс, 2015. С. 171–185.
4. Єфремова Н. В. До питання про аксіологічні витоки українського конституціоналізму (середина XVI ст. – 1648 р.) *Юридична наука та практика: виклики сучасних євроінтеграційних процесів* : зб. тез Міжнар. наук. конф. (PRÁVNÁ VEDA A

PRAX: VÝZVY MODERNÝCH EURÓPSKYCH INTEGRÁČNÝCH PROCESOV medzinárodnej vedeckej konferencie 27 –28 novembra 2015 Paneurópska vysoká škola). 2015. С. 34–37.

5. Єфремова Н. В. Історико-правові аспекти розвитку українського конституціоналізму доби Речі Посполитої (середина XVI ст. – 1648 р.). *Юридичний вісник*. 2015. № 3. С. 244–252.
6. Єфремова Н. В. Розвиток конституційно-правових ідей в Речі Посполитій у XVI–XVIII столітті. *Держава і право* : зб. наук. праць. Київ, 2008. Вип. 40. С. 71–79. (Серія: Юридичні і політичні науки).
7. Єфремова Н. В. «Пакти й конституції законів та вольностей війська Запорозького...» 1710 р. та проблеми їх характеристики. Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. Львів, 2002. С. 67–70.
8. Історія українського парламентаризму. Від до парламентських форм організації політичного життя до сьогодення : у 3 т. / за ред. В. А. Смолія. Київ : Дніпро, 2010. 636 с.
9. Конституційна реформа: експертний аналіз. / З. П. Антонюк [та ін.] ; упоряд. Є. Ю. Захаров ; Харківська правозахисна група. 2-ге вид., доп. Харків : Фоліо, 2004. 183 с.
10. Конституційна реформа в Україні: проблеми та перспективи / П. А. Рудик. Київ : Атіка, 2006. 256 с.
11. Права, за якими судиться малоросійський народ. Перевид. 1743 р. / НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського ; упоряд. К. А. Вислобоков ; відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко. Київ, 1997. 547 с.
12. Статути Великого Князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С. В. Ківалова, П. П. Музиченка, А. І. Панькова. Одеса : Юридична література, 2004.

7. Інформаційні ресурси до вивчення дисципліни

1. Силабус навчальної дисципліни «Український конституціоналізм: історія та перспективи розвитку» URL: <https://hdl.handle.net/11300/16128>
2. Робоча програма навчальної дисципліни «Український конституціоналізм: історія та перспективи розвитку» URL: <https://hdl.handle.net/11300/16129>
3. «ExLibris». URL: <http://exlibris.org.ua/>
4. «Літера». URL: <http://litera-ua.livejournal.com/8211.html>
5. «Електронна бібліотека Князева». URL: <http://ebk.net.ua/index.htm/>
6. «Чтиво». URL: <http://chtyvo.org.ua/>
7. Цифрова бібліотека порталу «Гуртом» (перший український торрент-трекер) URL: <http://toloka.hurtom.com/viewforum.php?f=11>
8. Друкована література. *Hurtom – торрент-толока: перший український торрент-трекер*. URL : <http://toloka.hurtom.com/viewforum.php?f=11>
9. Портал Національної бібліотеки України ім. Вернадського (НБУВ). URL: <http://www.nbuv.gov.ua/>
10. Портал Інституту історії України НАН України. URL: <http://www.history.org.ua/>
11. Каталог національних бібліотек та інформаційних центрів України. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/portal/libukr.html>
12. Каталог нац. бібліотек країн світу. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/portal/libweb.html>
13. Каталог електронних бібліотек України. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/portal/books.html>
14. Електронна бібліотека. URL: <http://www.lib.com.ua/>

ЗМІСТ

Передмова	3
1. Інформаційний обсяг навчальної дисципліни	5
2. Навчальний план дисципліни «Український конституціоналізм: історія та перспективи розвитку»	10
3. Зміст лекційного курсу	12
4. Плани практичних занять до вивчення дисципліни з методичними вказівками та списком літератури	15
5. Самостійна робота здобувачів до вивчення дисципліни	50
6. Рекомендована література при вивченні дисципліни	55
7. Інформаційні ресурси для вивчення дисципліни	57

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Серія «Навчально-методичні посібники»

Єфремова Наталя Володимирівна

**УКРАЇНСЬКИЙ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ:
ІСТОРІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ**

Навчально-методичний посібник

для здобувачів вищої освіти ступеня доктор філософії
у галузі знань – 08 «Право», спеціальність – 081 «Право»
Аспірантура Національного університету «Одеська юридична академія»

Електронне видання

Підписано до друку 25.01.2022.
Ум-друк. арк. 3,36. Зам. № 2201-13.

Видано в ПП «Фенікс»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1044 від 17.09.02).
Україна, м. Одеса, 65009, вул. Зоопаркова, 25.
Тел. +38 050 7775901 +38 048 7959160
e-mail: fenix-izd@ukr.net
www.feniksbooks.com